

A close-up photograph of a tree trunk showing concentric wood grain rings. The image is illuminated with a mix of green and blue light, creating a vibrant, ethereal effect. The text is overlaid on the lower portion of the image.

Oktatási segédlet a zsidó és roma közösségekről

Kik vagyunk mi?	4
Bevezető	6
Roma/Cigány Társadalomtörténet	
A 19. század végétől napjainkig	8
Bevezetés. Az írás természete és céljai	9
Középkori és kora újkori fejezetek – dióhéjban	10
Roma közösségek Magyarországon	
a „hosszú 19. század” végén	15
A két háború közötti időszak	23
Roma holokauszt Magyarországon	26
Romák az államszocializmus korában	28
A rendszerváltástól napjainkig	39
Zsidó társadalom-történet a 19. század végétől napjainkig	48
Jogegyenlőség, asszimiláció	49
A Monarchia romjain	53
Sokszínű magyar zsidóság a Horthy-korszakban	56
Zsidóellenesség és zsidótörvények a Horthy-korban	61
A holokauszt lépcsői	65
Végjáték és megszabadulás	70
A kiépülő kommunista diktatúra kora	74
Magyar zsidó sors a Kádár-korszakban	78
Tévhitek	85
Informális oktatás	90
Mit kell tudni az informális oktatásról?	91
Az informális oktatás közege	91
Az informális oktatás lehetséges	
céljai és témája	92
A csoportmunka	92
Az informális oktató	93
Példák foglalkozáshoz	94
Oktatási szervezetek és kézikönyvek	98
Roma/cigány tematikájú irodalom	100
Zsidó tematikájú irodalom	106

Kik vagyunk mi?

| HAVER

A Haver Informális Zsidó Oktatási Közhazsnú Alapítvány elsődleges célja a társadalomban meglévő, zsidósággal kapcsolatos tévhitek eloszlátása. Önkéntes oktatatóstábunk elsősorban középiskolai tanulóknak tart interaktív órákat informális oktatási eszközökkel a zsidóságról. A foglalkozások során szituációs játékokkal, gondolatébresztő gyakorlatokkal, moderált vitával és videofilmekkel igyekszünk segíteni a résztvevőknek, hogy egymás véleményére nyitottan, minél több új információval térjenek haza.

www.haver.hu | eszter.barasits@haver.hu

| UCCU

Célunk, hogy csökkentsük a társadalomban a romákkal kapcsolatos tévhiteket és előítéleteket, hogy mindannyian egy befogadóbb és nyitottabb világban élhessünk. Az elfogadás hiánya leggyakrabban az ismeretek hiányából ered. Magyarországon a cigányellenes emberek jelentős része nem is igazán ismeri azokat, akiket elutasít, ezért mi azon dolgozunk, hogy általános és középiskolás diákoknak teremtsünk lehetőséget a találkozásra és a beszélgetésre roma fiatalokkal.

www.uccualapitvany.hu | szenasi.szilvi@uccualapitvany.hu

Bevezető

A Haver Informális Zsidó Oktatási Alapítvány és az Uccu Roma Informális Oktatási Alapítvány 2016 őszén indította el közös, pedagógusoknak szóló foglalkozását. A fiatalok informális oktatása terén komoly szakmai múlttal rendelkező szervezetek ezúttal középiskolai tanároknak kínálnak a különböző kisebbségi és hátrányos helyzetű csoportok elfogadására irányuló érzékenyítő tréninget.

A képzés lehetőséget teremt a résztvevők számára a zsidóságról, a cigányságról és úgy általában a kisebbségi létről érthető és könnyen hozzáférhető módon, személyes történeteken keresztül beszélgetni, valamint módszertani és gondolkodásbeli segítséget nyújt az előítéletmentes gondolkodásra és a nyitottságra való nevelés terén.

A következő módszertani segédlet a foglalkozások kiegészítéseként szolgál. Reményeink szerint a tanárok az informális oktatás módszereit hasznosítani tudják majd a saját osztályaikban annak érdekében, hogy az aktuális problémákat, dilemmákat, vagy az általánosabb társadalmi kérdéseket fesztelenül, a gyerekek számára is élvezhető módon tudják megbeszélni egymással.

A füzet végén további forrásokat ajánlunk, melyek gyakorlati segítséget, tippeket tudnak adni a feladatra való felkészülésben.

Roma/Cigány Társadalomtörténet A 19. század végétől napjainkig

Szerző: Dr. Binder Mátyás, PhD

| BEVEZETÉS. AZ ÍRÁS TERMÉSZETE ÉS CÉLJAI

A szöveg elsődleges célja a hiteles tájékoztatás. Ennek érdekében a releváns szak-tudományos eredményekre támaszkodva igyekszik közérthetően bemutatni a ha-zai roma (cigány) közösségek újkori történetének legfontosabb kérdéseit és válaszait. Néhány gyakran hallott toposz, tévhit cáfolata hangsúlyosabban jelenik meg, melyek önálló egységként láthatók és olvashatók. Az ismeretterjesztési szándék és a meg-szabott terjedelem nem teszi lehetővé sem társadalomelméleti problémák, sem poli-tikatörténeti vagy mikrotörténeti részletek ismertetését, de, - bízva az olvasó érdeklő-désében - feltüntetjük az elmélyülést, továbbgondolást lehetővé tevő szakirodalmakat, forrásokat.

Az olvashatóság miatt nem használunk lábjegyzeteket, végjegyzeteket, szövegközi hi-vatkozást pedig csak szó szerinti idézés esetén alkalmazunk. Természetesen minden felhasznált szakirodalom megtalálható a szöveg végi bibliográfiában. A tudományos háttér jelentőségét nagyon fontos kiemelni, hiszen a történettudomány sokáig egyál-talán nem vett tudomást a romákról. Napjainkban is viszonylag kevés kutatónak kö-szönhető az a komoly tudáshalmaz, melyen jelen szöveg is alapul, és aminek köszön-hetően már nem mondható az, hogy a romák történelme ismeretlen vagy egzotikus volna!

A szöveg felépítését meghatározta, hogy elsősorban az elmúlt 100-120 év történéseit helyezi fókuszba. Ebben az időszakban nagyon erős időrendi határokat jelentenek a politikai rendszerek változásai, ezért egy, mondhatni „hagyományos” politikatörténeti és időrendi bontásban tárgyaljuk a jelzett tematikát.

A roma és a cigány szavak használatával kapcsolatban akadhatnak nehézségek, félre-értések. Ma Magyarországon a „roma” és a „cigány” szavak a tudományos, a hivatalos és a köznap beszédben gyakran szinonimaként fordulnak elő, de az 1980-as években megjelenő roma kifejezés jelenléte egyre erősödik. Ez részben a roma politikai mozga-lomnak (lásd: 5. tévhit), részben feltehetően a „cigány” szó negatív jelentéstartalmai-nak, és a köztudatban rögzült különféle megjelenési formáinak (pl. „cigánygyerek”, „ci-gányasszony”, „cigánybűnözés”) köszönhető. (Ma már nyelvtanilag helytelen egybeírni például azt, hogy cigány gyerek, de a rendszerváltás előtti időkből az egybeírás volt az elfogadott.)

Ezt a folyamatot tükrözi a hazai kisebbségpolitika is, hiszen a nemzeti és etnikai ki-sebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény cigány kisebbségi önkormányzatok létrehozását tette lehetővé, míg az ezt felváltó rendelkezés (2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól) már roma nemzetiségi önkormányzatokról beszél.

Fentiekkel együtt természetesen önmagában egyik kifejezés sem bántó, és a - beszélő szándékától függően - mindkettő lehet az. A roma közösségek közti különbségek mi-att van olyan roma/cigány ember, aki kimondottan ragaszkodik az egyik vagy a másik elnevezéshez.

| KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI FEJEZETEK – DIÓHÉJBAN

Megérkezés és beilleszkedés

Az első roma csoportok feltehetően a 14. század közepén jelentek meg a Balkán-félszigeten, magyarországi felbukkanásuk pedig e század végétől dokumentálható. A 15. század folyamán a roma közösségek egy része - Magyarországon keresztül - tovább haladt Észak- és Nyugat-Európa felé. Ennek a késő középkori tendenciának látszólag ellentmondanak napjaink statisztikái, melyek szerint Kelet-Európa, azon belül is a Balkán országaiiban él az európai roma lakosság jelentős része. Az aszimmetrikus demográfiai megoszlás okait feltehetően a két régió eltérő társadalmi és gazdasági fejlődésében kereshetjük, hiszen a roma közösségek megélhetési lehetőségei nagyban függenek annak a társadalomnak a gazdaságától, amelyben élnek.

Európába érkezésük idején a roma közösségekre - a források alapján - nagy részére egyértelműen illik az ún. peripatetikus közösség fogalom. Az ilyen csoportok gazdasági stratégiájának legfontosabb vonása olyan javak és szolgáltatások értékesítése, melyekből az adott gazdasági rendszerben hiány van.

Nyugat-Európában a városgazdaság, a manufaktúraipar kibontakozása és a bürokratikus államszervezet megerősödése nem kedvezett a „szolgáltató vándoroknak”. A jellemzően abszolutista berendezkedésű, centralizált nyugati országok egymás után hozták meg kirekesztő, „cigányellenes” törvényeiket. Ezzel egyidejűleg a növekvő népességű „nyugat” mezőgazdasági beszállítójává váltak a kelet-európai államok. A kelet-európai feudalizmus újbóli megszilárdulása, a „második jobbágyság” kialakulása, és a fejletlen városhálózat nagyobb mozgásteret, több lehetőséget biztosított a peripatetikus roma csoportoknak.

A ROMÁKNAK NINCS IGAZI TÖRTÉNELMÜK. [1. TÉVHIT]

A modern történetírás alapvetően nemzetállami keretekben formálódott a 19. század során, fő célja az adott nemzet létének igazolása, történelmének megalkotása volt. Az egyre inkább intézményesülő történettudomány a különböző kisebbségi, társadalmi

csoportokat (munkások, parasztok, nők, cigányok, más nemzetiiségek) nem vizsgálta. E szemlélet tükröződik a korszak nagy történésze, Marczali Henrik írásában is: „Mivel a cigányság nem az általános, nem a fejlődés fő áramát testesíti meg a világtörténelemben, nem is szükséges bővebben ismertetni.” (idézi: Erdős 2007: 133). Kissé leegyszerűsítve

azt is mondhatjuk, hogy a magyar történelem is csupán a vezető pozícióban lévő magyar férfiak történelme (volt).

A 20. század folyamán számos hatás érte a történettudományt, és egyre nagyobb teret kaptak újszerű témák, irányzatok mint például a gazdaságtörténet, társadalomtörténet, mikro-történelem vagy akár a nő-történet. Ezek a

megközelítések részben átalakították a forráskritika és a történeti rekonstrukció addigi gyakorlatait, így mintegy előkészítették a talajt a romák és más kisebbségek kutatásához is. Magyarországon az 1980-as években indult meg tudományos igényű a roma történelem kutatása. A kutatástörténeti háttér részben magyarázatot adhat arra a (téves) elképzelésre, hogy a romáknak nincs történelmük.

Másik nézőpontból a „mi a történelem?” vagy a „kinek a történelme?”, végeláthatatlan, érzelmekkel terhelt viták tűnnek fel. Ezt a vitát gyorsan lezárhatjuk, ha megfordítjuk a kérdést: „miért ne lenne a romáknak történelmük?” A történelmi múlt és annak birtoklása nem nemzetállami kiváltság, hanem egy közösséghez kapcsolódó múltbeli tények rendszere és ismerete, valamint egyfajta viszonyulás.

Posztmodern értelemben ráadásul azt mondhatjuk, hogy a romák történelme megegyezik a róluk szóló írások, gondolatok összességével. A hazai roma közösségekről felhalmozódott történeti tudás integráns része a magyar és az európai történelemnek, emellett természetesen önálló (de nem elkülönülő!) roma történelemként is értelmezhető.

Együttélési modellek

Magyarországon és Kelet-Európa más területein is ún. együttélési modellek jöttek létre, melyekben a roma közösségek nagy része állami (királyi), földesúri, városi vagy egyházi hatalom joghatósága alá kerülve élt és dolgozott. Az együttélési modellek alapja a gazdasági együttműködés, a munka volt. Mivel a korszakban minden „nem nemes” társadalmi csoport valamilyen hatalom fennhatósága alá tartozott (etnikai hovatartozástól függetlenül), nyugodtan beszélhetünk a roma közösségek betagozódásáról, beilleszkedéséről a feudális gazdasági és társadalmi struktúrákba. A forrásokra támaszkodó történetírásban számos példát találhatunk a fenti állítás alátámasztására, az egyes részletek ismertetése helyett két nagy csoportba sorolva összefoglalom a legfontosabb jellemzőket:

Vándor életmód

Nagy Pál történész kutatásai szerint a vándorláshoz kötődő foglalkozások számos esetben „menlevelekkel biztosított vándorló, ellenőrzött munkavégzésnek” minősültek. Mint írja: „A földesurak a jogi védelem mellé „szokott” mesterségük szabad gyakorlását engedélyezték a cigányoknak, s menlevelekkel biztosították, hogy szabadon eljuthassanak egyik birtokról a másikra. (...) Kovácsolást és „cserélést” (ipari termék közvetlen cseréjét) értettek a cigányok szokott mesterségén. (...) A szabad mozgás révén a cigányok elláthatták a földesurak birtokaihoz tartozó falvakban a kézműves szolgáltatások egy részét és meg is tudtak élni.” (Nagy 2004: 61-62). A vándoriparosok mellett részben vagy egészben vándor életmódot folytattak az aranymosással és a lókereskedelemmel foglalkozó cigányok is. Ugyancsak rendszeres helyváltoz-

tatás volt a velejárója a beás cigányok hagyományos foglalkozásának, a fafeldolgozásnak, teknőkészítésnek is. A többnyire erdei telepeken élő közösségek, miután egy területen elvégezték a szükséges munkákat és ellátták a környéket a termékeikkel, útra keltek újabb „piacot” keresni.

Teknővájó cigány, 1915 Forrás: Szuhay Péter – Barati Antónia (szerk.): „A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy”. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1993. 129.

Letelepült életmód

A történelmi Magyarországon már a 15. század végétől kezdve vannak adatok a cigányok városi jelenlétéről, akik főleg Erdély három nagyobb városában, Nagyszebenben, Brassóban és Kolozsváron éltek. A városok cigányok feletti joghatóságát több esetben uralkodó rendeletek erősítették meg, a cigány közösségek általában megtarhták szokásaikat, vezetőjük a vajda volt, aki közvetített a hatóság és a cigányok között.

278. Teknővájó cigány / Trough-maker gipsy
Keszthely, 1915. Ismeretlen felv.

A török források a 16. században a hódoltsági területén lévő szultáni házvárosokban (Tolna, Pécs, Esztergom, Buda) említenek nagyobb létszámú adózó cigányokat, akik különböző iparos (kovács, tűzmester, golyóöntő) vagy szolgáltató (zenész, hóhér, seborvos) tevékenységet űztek. A török adóösszeírások (defterek) alapján a legtöbb cigány Budán élt, ahol külön „cigányvárost” népesítettek be. A fent említett mesterségek mellett többen borkereskedelemmel is foglalkoztak. A városok mellett természetesen a falvakban is jelen voltak a roma közösségek, megélhetésüket jellemzően kisiparos tevékenységek, zenélés és mezőgazdasági segédmunkák biztosították.

A CIGÁNYOK ÖRÖK VÁNDOROK, NOMÁDOK. [2. TÉVHIT]

A nomád cigány kép egyaránt jelen van a többségi képzetekben

és a roma nemzeti narratívában is (pozitív és negatív előjellel egyaránt). Ezekben a leegyszerűsítő elképzelésekben a vándorlás maga a cigány „életstílus” esszenciája vagy pedig

a folyamatos üldöztesre adott válasz. A tévhit több úton-módon is cáfolható. Maga a nomád kifejezés egyáltalán nem alkalmazható a cigányokra, hiszen az valójában nagyját-

tartó és legelőváltó gazdálkodást jelent, ami például a honfoglaló magyarokat jellemezte, de a romákat soha.

A vándorlás (vagy napjainkban a migráció) természetesen valóban jellemezte a roma közösségek egy részét, de semmi köze a „rasszisták által emlegetett nomád temperamentumhoz” (Stewart 2002: 7), hanem elsősorban gazdasági okai vannak, voltak (vö. peripatetikus életmód). A francia kutató, Liégeois strukturális vándorlásnak nevezi, amikor a helyváltoztatás egy adott társadalmi és gazdasági szerkezetnek tudható be. Ilyen például az eszközeit magával

hordó, ezért betakarítási munkák idején a javítást helyben elvégző cigány kovács, vagy a már említett, teknőkészítéssel foglalkozó beás közösségek mozgása is. Konjunkturális vándorlásnak tekinthetjük a mások által teremtetett körülmények okozta vándorlási kényszert. Amikor a vásári árus, a medvetáncolat, a muzsikus követi az ünnepek és vásárok időrendjét, a lócsiszár a lóvásárokat, a mezőgazdasági munkás a gyümölcsszezon. A vándorlás tehát egy lehetséges megoldás a gazdasági jellegű nehézségekre. Az 1960-as évektől több százezer „jugoszláv” és török dolgozott vendégmunkás-

ként Németországban, akik évente többször hazalátogattak, ha tehették. Természetesen az ő vándorlásuk sem etnikus vagy kulturális jellegű volt.

Másrészt a romák magyarországi jelenléte során a letelepedés trendje egyértelműen kimutatható. A legkorábbi oklevél, mely letelepített cigányokról szól, 1455-ből maradt ránk. Az 1893-ban végrehajtott országos „cigány összeírás” szerint a Magyarország területén élő közel 280 ezer cigánynak csak körülbelül 3 %-a számított a korabeli hatóságok szemében kóborlóknak, vándornak!

A 17. századtól találhatóak olyan források, melyekben megjelent a városi kézműves céhek törekvése a nemkívánatos cigány konkurencia kiszorítására. A későbbi századokban hasonló jellegű források tanúskodnak a debreceni, miskolci, szegedi és a győri cigány kovácsok piaci versenyhelyzetet teremtő ipari tevékenységéről is. Miskolcon a helyi céh törekvése ellenére a kovácsolással, zenével és napszámos munkával foglalkozó cigányok a 18. század végére letelepült életmódot folytató városi lakosokká váltak. Egy korabeli utazó írta, hogy: „...sok testvérük már olyannyira ki is művelődött, hogy zavarban vagyunk: vajon valódi cigányokkal van-e dolgunk? Még fekete színük is észrevehetően megváltozott. Sok miskolci cigányra hivatkozhatunk itt, különösen azokra, akik zenei tehetségüket kiművelték” (idézi: Tóth 1993: 205-215).” A tartós együttélés nem múlik el kulturális kölcsönhatások nélkül, talán erre lehet példa az idézet.

A „cigánykérdés” genezise

A kora újkor kezdetén a kialakult együttélési modellek feltételrendszere megváltozott. Nagy Pál szerint az ún. „cigánykérdés” történeti genezise Magyarországon a 17. századra datálható, amikor bekövetkezett az általa „relatív túlnépesedésnek” nevezett folyamat. Ennek lényege, hogy a cigányok egy adott területen túl sokan lettek az általuk üzött szolgáltató tevékenységekhez, a már helyben élő roma lakosság növekedése és az újonnan bevándorló közösségek megjelenése miatt egyaránt.

Szintén a 17. századra teszi Nagy a folyamatos foglalkozás- és életmódváltási kényszerek megjelenését, amit a céhes keretek megerősödésével magyaráz. Ezekkel a társadalmi-gazdasági folyamatokkal párhuzamosan erősödött fel a bürokratikus abszolutizmus hatalmi megközelítése a periférikus helyzetű csoportok irányába, így a 18. század az első időszak hazánkban, amikor tudatos „cigány politikáról” lehet beszélni. Számos rendelet született, melyek általános célja a „letelepült, adófizető állampolgárrá tétel” volt. Ezeket nem lehet csupán erőszakos asszimilációs törekvésként értelmezni, a kérdés ennél jóval bonyolultabb. Mindezt néhány példával illusztrálnám:

„1761. december 10.: a Helytartótanács elrendelte, hogy a „cigány” népvét el kell törölni és az azt használókat a jövőben meg kell büntetni; elrendeli továbbá, hogy a cigányokat fel kell venni a céhekbe. (...) a kóborlás megakadályozása érdekében előírja, hogy a földesurak adjanak nekik kétkezi munkát, hasítsanak ki telket művelésre és készítsék őket mesterségek gyakorlására.

1762. február 15.: a Helytartótanács emlékeztette a törvényhatóságokat, hogy őfelsége eltörölte a „cigány” népvét, és elrendelte, hogy ugyanúgy kell bánni velük, mint az ország többi lakosaival.” (Tóth 2005: 40)

Voltak olyan intézkedések is, melyek valóban kegyetlenek voltak (pl. cigány gyermekek nevelőszülőkhöz adása erőszakkal vagy a cigány nyelv betiltása). Mária Terézia és II. József folyamatosan próbálta rendezni a társadalmon kívül rekedtek helyzetét, a „cigánykérdés” mint szociális probléma nem volt egyedülálló a rendi társadalom korában. Egyes kutatások arra engednek következtetni, hogy a letelepítési kísérletek a helyi hatóságok hozzáállása, a gyermekek elvétele és külön nevelése pedig embertelen volta miatt, nem voltak sikeresek.

A fentiek kapcsán két dolgot emelnék ki. Egyrészt ettől kezdve folyamatosan szerepel – bár eltérő intenzitással – a „cigánykérdés” és az azt megoldani hivatott „cigánypolitika” az aktuális magyarországi hatalom horizontján. Másrészt a roma közösségek részéről a korszak társadalmi-gazdasági kihívásaira adott egyik leghatékonyabb válasz a zenélés lett, azaz egyre nagyobb számban jelentek meg cigányok a zenei szolgáltatások terén. (Lásd. 3. tévhit)

A CIGÁNYOKNAK VÉRÉBEN VAN A ZENE? [3. TÉVHIT]

A zenei érzék természetesen nem genetikailag meghatározott, ahogy a színészi hajlam vagy az orvosi hivatás sem. A dolog nyitja a családi szocializációban rejlik, ugyanakkor igényel némi társadalom- és mentalitástörténeti háttérinformációt is.

A középkori források tanúsága szerint a muzsikálás régebben nem volt különösebben jellemző foglalkozás a cigányok körében. A 18. század végén kevesebb, mint 1600 cigányzenészt említenek az összeírások, 100 év múlva már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon. A jelentős növekedés hátterében a foglalkozásváltási kényszerek és a

korabeli rendi társadalom hierarchikus „önképe” állt. A zenélés a korabeli munka-hierarchia alján volt, ráadásul a 17. században kibontakozó protestáns etika kifejezetten ellenezte, erkölcsrombolónak tartotta a hétköznapi muzsikálást, „a zenélést, főleg mások szórakoztatását a városi polgárok nem tartották rendes foglalkozásnak.” (Nagy 1998: 189).

A zenész szakma ilyen módon a periférikus helyzetű csoportok számára a megélhetés (viszonylag tartósan bizonyuló) egyik forrását jelentette. Sárosi Bálint zenekutató szavait idézve: „Kétségtelen, hogy a cigányoknak a szórakoztató zenékben való hatalomra jutását nagyban elősegítette a társadalomnak a szórakoztatók iránt ta-

núsított lenéző, elítélő magatartása. Ami a társadalom kereteibe szorosabban beletartozók számára megalázkodásnak, lecsúszásnak számított, az ő viszonyaik között éppen a társadalomba való bejutás, az érvényesülés legjobb útját jelentette.” (Sárosi 1971: 51)

A 19. századra a kovácslás mellett a zenélés lett a második leggyakoribb foglalkozás a romák körében. A megélhetés így sem volt könnyű, amit jelez, hogy nagyon sokan mindkét foglalkozást üzték. A zenélés alacsony megbecsültsége tette tehát lehetővé, hogy a romák tömegesen megjelenjenek ezen a területen; viszont ők „maguk vívták ki a pálya későbbi megbecsültségét, nem örökölték azt.” (Dupcsik 2009: 39)

| ROMA KÖZÖSSÉGEK MAGYARORSZÁGON A „HOSSZÚ 19. SZÁZAD” VÉGÉN

A történészek gyakran használják a „hosszú” 19. század kifejezést, mely a francia forradalom és az első világháború közti időszakot jelenti. Lényege az, hogy a korszakhatárként jelölt két esemény lényegesen nagyobb hatással volt a történelmi folyamatokra, mint az évszázadokkal jelölt, egyszerű kronologikus rend. Nincs ez másként a romák esetében sem, és ahhoz hogy értelmezni tudjuk a 20. századi folyamatokat, ismernünk kell a megelőző időszak főbb jellemzőit is. Először a roma közösségek társadalmi helyzetét igyekszem áttekinteni, majd a velük kapcsolatos diskurzusok és politika jellemzőit.

Az 1893. évi országos összeírás adatai és ami mögöttük van

Kiindulópontunk az 1893. évi országos cigány összeírás, melyet a belügyminisztérium eredetileg a „kóbor cigány probléma” megfékezése érdekében rendelt el. A felmérést a helyi hatóságok végezték el, mégpedig azzal a kérdéses módszerrel, hogy az számított cigánynak, akit a környezete annak tartott. Alapos és részletes adatfelvétel volt, a tudományos összegzést Herrmann Antal néprajzkutató végezte el, aki részt vett többek között a cigányokkal foglalkozó londoni „cigány-tudós társaság”, a Gypsy Loire Society alapításában is, 1888-ban. (A fejezet megírása során sokat tá-

maszkodtam Dupcsik Csaba egyik írására; Dupcsik 2015)

26. Oláh cigányok a sellyei erdőben / Walach gipsies in the forest of Sellye, 1894. előt. Zeleny Károly felv.

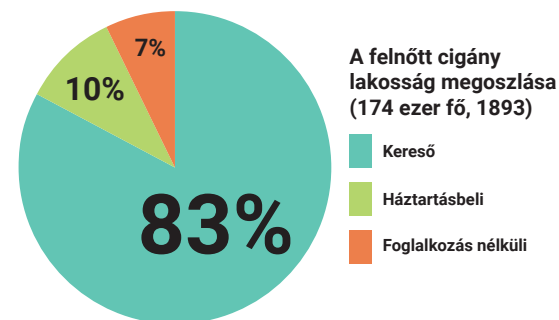
Erdei cigány tábor 1894 előtt
Forrás: Szuhay Péter – Barati Antónia (szerk.): „A világ létre, melyen az egyik fel, a másik le megy”. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1993. 22.

A felmérés során 272.776 fő (az akkori népesség 1,8%-a) adatait vették fel, és néhány város kimaradása miatt, végül az állapítható meg, hogy közel 300 ezer, a környezete által cigánynak tartott ember élt a Magyar Királyságban. Kiderült, hogy ennek a (hivatalosan összeírt) népességnek csupán töredéke, mindössze 8938 fő minősült kóborlónak, a 20 406 fő „félvándor” és a 243 432 fő letelepedett cigány mellett!

Sztereotip elvárásokhoz képest valószínűleg meglepő képet kapunk, ha a lakhatási viszonyokat nézzük: a cigányok 61,7%-a élt házban, míg 33,3%-a putriban vagy kunyhóban, 3,3%-a sátorban, 1,7%-a „odúban vagy egyéb helyen”. „Az állandóan letelepedett cigányok legnagyobb része rendes, állandó házakban lakik; a rendes, tisztességes polgári foglalkozásuak, hajléka nem igen különbözik a többi polgárétól” (Cigányösszeírás, 1895: 38; idézi: Dupcsik 2015: 299). A kép akkor teljes, ha hozzátesszük, hogy a nem cigány paraszti rétegek egy része is putriban élt akkoriban, de még évtizedekkel később is.

A kereső cigány lakosság foglalkozási csop. grafikon

A foglalkoztatottsági adatok is eltérnek a napjainkra jellemző trendektől. A felnőtt cigány lakosság túlnyomó többsége rendelkezett foglalkozással és keresettel. A legtöbben mezőgazdasági segédmunkások, „agrárproletárok” voltak (49%), őket követték az iparban dolgozók (36%) és a zenészek (12%), kereskedők (3%). Bár az adatok magukban magas foglalkoztatottsági szintet mutatnak, valójában rohamosan csökkenő életszínvonal rejlik mögöttük.

A korszak átfogó változásai: a demográfiai növekedés, az iparosodás kibontakozása, és az azzal járó gazdaságszerkezeti átalakulás érzékenyen érintette a roma közösségeket. Gondoljunk bele, az összeírás korában Magyarországon mintegy „kétmillió parasztnak 5 holdasnál kisebb birtoka volt, mintegy négymilliónak pedig egyáltalán nem volt földje!” (Dupcsik 2015: 305) (Egy életképes paraszti birtok legalább 15-20 holdas volt a korszakban.) Földet szerezni cigányként (vagy nem cigányként) tehát szinte esélytelen volt, ugyanakkor ez a mintegy hatmillió tömeg erőteljes munkaerő túlkínálatot jelentett a mezőgazdasági segédmunkák piacán, ahol a romák jelentős része is próbálkozott. Az ipari tömegtermelés megjelenése pedig a cigány kisipar kiszorulását idézte elő a munkaerőpiacról.

Kelet-Európában a „hosszú” 19. század a polgári átalakulás és a nemzetté válás „klasszikus” időszaka, ami a romák esetében a korábban kialakult sztereotípiák (romantikus értelmezések, előítéletek és általánosítások) tartós etnikai karakterré változásával járt. Ebben a folyamatban fontos szerepe volt a korabeli tudományosságnak („nemzetkarakterek” tudatosítása és kommunikálása) és a rohamosan fejlődő sajtónak (viccek, karikatúrák, sztereotípiák). Ebben az időszakban kristályosodtak ki azok a romákra vonatkoztatott sztereotípiák és előítéletek, melyek a mai napig hatnak a róluk alkotott vélemények és képek formálására (vö. 4. tévhit). A korabeli média hatása valóban nagyon erős lehetett, az első világháború kezdetéig mintegy 1200, romákat ábrázoló karikatúra jelent meg a hetente megjelenő élclapokban. (Polyák 2002) Karikatúra - 1891 Borsszem Jankó

Forrás: Borsszem Jankó. 24. évf. 1238. (40.) sz. (1891. október 4.)
http://epa.oszk.hu/01300/01338/01238/pdf/EPA01338_borsszem_janko_1891_40.pdf

VALÓBAN „NEM SZOKTA A CIGÁNY A SZÁNTÁST”? [4. TÉVHIT]

Gyakori és régi sztereotípiák, hogy a romák nem kötődnek a földhöz, nem végeztek soha „rendes” termelő tevékenységet stb. A vándorlás gazdasági mozgatórugóiról már volt szó, most csupán a földművelés kérdését vizsgáljuk meg röviden.

A középkor vége óta Magyarországra érkező cigány csoportok többnyire nem parasztként épültek be a munkamegosztás rendszerébe. Ezen - a már tárgyalt - 18. századi asszimilációs politika sem tudott ér-

demben változtatni. A cigányok paraszttá válásához egy dolog nagyon hiányzott: a föld. Szomszéd András részletes kutatásokra alapozott állítása szerint: „Földdel való ellátásuk nehéz lett volna egy olyan megyében, ahol évszázadok folyamán a földművelő lakosságnak sem jutott elég.” (Szomszéd 1987: 172). E Nógrád megyei tapasztalat egész Magyarországra, de a tágabb régióra is érvényes, hiszen a földbirtokok eloszlását egész Kelet-Európában súlyos aránytalanság jellemezte. Kevesen birtokoltak (arisztokrácia, középnemesség) nagyon sok földet.

Ha mégis előforult, hogy cigányok földművelőkké (parasztokká) váltak, az számos esetben asszimilációs folyamattal járt együtt. Egyrészt a 18. századi állami törekvések ezt ki-mondottan támogatták, „új parasztnak” (latinul: neo-colonus) kellett nevezni a földet művelő cigányokat. Másrészt az életmódváltás spon-tán asszimilációval is jár(hat), akár „mindkét” irányba. Siklós mezőváros 18-19. századi forrásai alapján Nagy Pál kimutatta, hogy a földdel bíró cigányok közti vagyoni differenciálódás következtében egyes cigányok „nem cigánnyá”, más, elszegényedett emberek viszont cigányokká váltak

(Nagy 2000).

Ennek, és többi sztereotípiának a működés-módját mutatja be Szuhay Péter és Fleck Gábor, mikor azt írják: „A másik negatív ábrázolása a saját csoport pozitív értékelését fokozza. (...) Ebben az esetben természetesen érdektelen, hogy valóban szokta-e a cigány a szántást, mi szoktuk, s ezáltal vagyunk többek.” (Fleck – Szuhay 2013: 20-21) Az interetnikus sztereotípiák fontos

szerepet játszanak a csoportközi viszonyokban, a saját csoportunk meghatározását és felértékelését sok esetben a „másik csoport-tól” való elhatárolódás segíti. Ahogy a svéd kutató, Eriksen összegez ezzel kapcsolatban: „az etnicitás együtt jár az önmagukat megkülönböztető csoportok hierarchikus rangsorolódásával.” (2008: 22)

Pont abban az időben vált tehát az identitás első számú tényező-

jévé az etnikai más-ság, mikor a többségben mezőgazdasághoz kapcsolódó roma közösségek nagy része rohamosan elszegényedett, az ipari tömegtermelés következtében pedig megrendültek az együttélési modellek gazdasági alapjai. A romák egy része lokális és állami szintű kirekesztő politikákkal találta magát szembe a hosszú 19. század végén.

Kulturális viszonyok „fent és lent”

Ha a kultúráról beszélünk, muszáj pontosítani a kifejezés értelmét és használatát. A hétköznapi szóhasználatban kultúrán gyakran olyan „magasabb rendű” szellemi tevékenységeket értünk, mint például a festészet, zene vagy az irodalom (elit kultúra). A kulturális antropológia olyan kultúra fogalmat dolgozott ki, amely minden emberi közösség jellemzője. A közösen birtokolt szokások, jelképek, gyakorlatok stb. együttesen olyan szimbólumrendszert alkotnak, mely segíti a közösséghez tartozó egyén életvezetését (kissé leegyszerűsítve mondhatjuk azt, hogy ez a „mindennapi élet kultúrája”). Az elit kultúra normatív, előíró jellege és a hozzá kapcsolódó nemzeti intézményrendszer (pl. oktatás) természetesen hatással van az egyes közösségek saját, „mindennapi” kultúrájára, önképére is.

A 19. század második felében a képzőművészetben, az irodalomban, a köznapitudományosságban és publicisztikában két „cigánykép” volt jelen. Az együttműködő, alázatos, figyelmes, igyekvő cigány (általában a muzsikussal azonosították) és a szabadságszerető, vad, kóbor, törvényeket nem tisztelő, a társadalom testén élősködő cigány „ideáltípusa.” Ez a kettősség határozta meg a cigányokkal kapcsolatos közbeszédet, a viccek és karikatúrák világát, de a tudományos gondolkodást is. Ezt jól szemlélteti a kor tudományos szócikkéből származó részlet: „Az indiai kaszt-szellemre emlékeztető ősi vonásnak tekinthető például az a kölcsönös megvetés, mellyel a letelepedett cigányok, kik a cigány nyelvet már nem jól beszélik, és a vándorcigányok egymás iránt viseltetnek.” (Wislocki 1893: 13)

A 19. században jelentek meg először az elit kultúra horizontján cigány szerzők Magyarországon. (Mint „téma” természetesen már jóval korábban is szerepeltek cigányok az irodalomban, képzőművészetekben, de ezeket most nem tárgyalom.) 1850-ben jelent meg Ipolysági Balogh János cigányprímás Legelső cigány imádások, mind a két magyar hazában lévő cigányság számára című kis nyomtatványa, az 1870-es évektől pedig több magyar-cigány szótár is készült, részben roma származású szerzők közreműködésével (vö. Landauer 2016: 44-47). A cigány kultúra első reprezentatív megnyilvánulásai felvetik az oktatási helyzet kérdését, hiszen csak képzett, írni-olvasni tudó emberek szerkeszthetnek szótárt, írhatnak verseket...

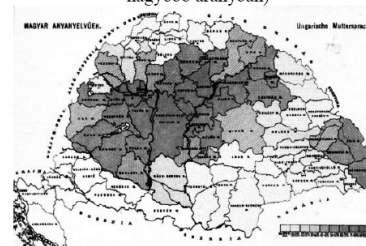
Ismert, hogy az 1777-es Ratio Educationis szorgalmazta (de nem elrendelte) minden 6–12 éves gyermek iskolába járását, de csak az 1868-as közoktatási törvény tette ezt kötelezővé. Ennek ellenére 1870-ben az összes iskolaköteles korú gyerekeknek csak az 50%-a járt iskolába, 1893-ban pedig körülbelül 81%-a. E növekedés lassúságát két tényezővel magyarázza Dupcsik Csaba (Dupcsik 2015: 315): egyrészt a legszegényebb népességben lassan érett meg a felismerés, hogy szükség lehet valamilyen szintű iskolázottságra. Másrészt, a törvény betartására szorító állami és társadalmi kényszer nem egyformán érvényesült, falvakban, különösen nemzeti-ségi vidékeken gyakran kevésbé vették komolyan az iskolába járás kikényszerítését. (1892-ben az iskolaköteles korú magyar gyermekek 85,8%-a, a szerbek, horvátok 70-77%-a, míg a románoknak csak 57,4%-a járt iskolába.) A legszegényebbeknek pedig sok esetben plusz terhet jelentett az iskolába járás, így nem csoda, ha a cigány gyermekeknek csak körülbelül 30%-a járt iskolába 1893-ban. (Ráadásul sok esetben a helyi nem cigány lakosság nem nézte jó szemmel, ha cigány gyermekek jelentek meg a közös iskolában.) A Budapesti Hírlap 1910. január 9-i, A pankotai cigányiskola című beszámolója jól szemlélteti az egzisztenciális nehézségeket: „(...) egy nagyobb, 14-15 éves cigány fiú jött az iskolába, s a fogasról egy nagykabátot leakasztva távozott. Föltűnt ez a dolog, s érdeklődésünkre Csóky [a tanító – B. M.] kellő magyarázatot adott. Ezt a kabátot családi kabátnak is nevezhetjük, mert egy nyolc-tíz tagból álló családnak csak egy van. Ha valamelyik bárhova akar menni, várnia kell addig, míg a kabát előkerül. Jelenleg nem győzték az iskolából hazavárni a kis purdét, azért jöttek érte.” (idézi: Landauer 2016: 315)

A nehézségek ellenére a források alapján egyértelmű, hogy több cigány egyén vagy közösség is elindult a polgárosodás útján, és az is felsejlik, hogy közülük számosan már nem cigányként tartják számon magukat később. (Az 1893-as összeírás során 184 főt soroltak az értelmiség kategóriába.) Kovács János írta 1895-ben az Etnographia hasábjain, hogy: „(...) az utóbbi évtizedekben eszközölt népszámlálások alkalmával a statisztika már oly kevés 'cigányt' tüntet föl. Így az 1850-ik évi csak 53, az 1873-ik évi pedig 9 férfit és 7 cigány nőt, holott Szegeden még most is egész 'cigány-furbicz' van még sok-sok cigánnyal. Ezek már nem tartják magukat cigányoknak, hanem egyszerűen szegedieknek, s azon hiszemben vannak, hogy tulajdonképp csak az a 'cigány', a ki kóborlólag, ilyen életet él, ilyenek pedig Szegeden állandólag soha sem voltak, soha sem laktak.” (Kovács 1895: 391) A városi élet, a foglalkozásváltások és a vegyesházasságok következtében zajló természetes asszimiláció is magyarázza azt, hogy miért látunk kevés cigányt ott, ahova - a sztereotípiák szerint - nem tartoznak, de tartozniuk „illene”.

piák szerint - nem tartoznak, de tartozniuk „illene”.

A fejezet végén visszautalnék a korabeli köztudatban élő „kétpólusú cigányképre”, mely bár nem volt teljesen egyoldalú, de szinte teljesen elfedte (ahogy napjainkban is sokszor) az egyes roma közösségek közötti különbségeket, eltakarva a „mindennapi élet kultúráját.” E kultúra talán legfontosabb alapja az anyanyelv, melynek vizsgálata igen érdekes képet rajzol a korabeli „cigány népről”. 1893-ban a cigányok többsége környezetük nyelvét beszélte: 38%-nak a magyar, 24%-nak a román, 30%-nak a romani (cigány) volt az anyanyelve, míg 8% egyéb nyelven beszélt. Az alábbi térképeken is látható a környezet erőteljes hatása a nyelvváltásra.

Magyar anyanyelvű romák aránya az 1893-as vizsgálat szerint (minél sötétebb árnyalat, annál nagyobb arányban)

Román anyanyelvű romák aránya az 1893-as vizsgálat szerint (minél sötétebb árnyalat, annál nagyobb arányban)

A térképek forrása: Dupcsik 2009: 81.

A százalékos megoszlás persze nem azt jelenti, hogy 3 vagy 4 nagyobb csoportja volt a magyarországi cigányoknak! A nyelvi különbségek mellett számos egyéb tényező (foglalkozás, lakóhely, vallás stb.) tagolta számos kisebb-nagyobb etnikai csoportra a cigányságot (A kérdéshez lásd: 5. tévhit). Talán kijelenthetjük, hogy ekkoriban egységes cigányság elsősorban a nem cigány társadalom szemében létezett, maguk a lokális roma közösségek nem tudtak közösséget vállalni az ország más területein élő, más nyelvet beszélő „sorstársaikkal.”

A „hosszú” 19. század végére, az egységes cigányságról alkotott kétpólusú kép fokozatosan összemosódott, és alapvetően a negatív attitűd maradt fenn, amit kiterjesztenek az összes cigánynak mondott emberre.

**A CIGÁNYSÁG
EGY NÉP, AZONOS
EREDETTEL ÉS
TULAJDON-
SÁGOKKAL?
[5. TÉVHIT]**

A „nép” fogalma való-
jában nehezen megha-
tározható, bár elég ma-
gától értetődőnek tűnik.
Kik alkotnak egy népet?
A kik egy országban él-

nek és egy nyelvet be-
szélnek? Akiknek közös
a kultúrájuk és a törté-
nelmük? Ha ilyen vála-
szokat adhatunk a kér-
désre, és akkor már

láthatjuk, hogy a romák/cigányok kapcsán ez nem is olyan egyszerű kérdés...

Napjainkban a tudomány meghaladta a nemzetkarakterológiát, mely egyéni jellemvonásokkal ruházta fel a nemzeteket („hűvös angolok”, „forróvérű olaszok” stb.). Tudjuk, hogy vannak asszimilációs folyamatok, és azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy egy ember több néphez is érezzen kötődést, lojalitást. Elvileg nem jelenthet problémát, hogy egy magát romának (vagy cigánynak) tartó ember egyben magyar vagy szlovák identitással is rendelkezzen.

Történeti perspektívából nézve a romák eredetének egyetlen szálon való visszavezetése problematikus, mint ahogy más népek esetében is az lenne. A nyelvi rokonság ténye, és az indiai őshaza képe sok roma ember számára fontos szim-

bólum, ugyanakkor a romák sokkal inkább európai nép, mintsem indiai. Európában érte a roma közösségeket számos kulturális kölcsönhatás, különböző nyelveken beszélnek, vannak hasonló és eltérő szokásaik stb.

Nem tudjuk megmondani, hogy évszázadokkal ezelőtt a romák (azaz a forrásokban cigányként szereplő személyek) milyen nyelven beszéltek, vagy hogy önmagukat milyen nemzetiségűnek tartották. Sokfélék voltak, az biztos. A forrásokat mindig a környezetük hozta létre, az pedig, hogy milyen kritériumok alapján került be egy személy a „cigány” kategóriába, korántsem volt egységes. Nagy Pál kimutatta, hogy a 18. századi magyarországi források egy részében a „cigány” fogalma etnikai dimenzióban jelent meg. (A latin nyelvű iratokban: natio, gens; a magyarul: nemzet, nemzetség). A

források egy másik csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelent meg, mint „conditio” (társadalmi helyzet) és/vagy „professio” (foglalkozás, megélhetési mód). Ez esetben cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelentett. (Nagy 2008: 41)

A modern nemzetek kialakulásának fontos alapja volt az adott nyelvi-kulturális közösség, de nem a legfontosabb. Politikai akarat is szükséges hozzá. Az 1971-ben, Londonban tartott első roma világkongresszuson a résztvevők megegyeztek a roma népnév, valamint egy közös himnusz és zászló használatában. Szimbolikusan „bekeült” a nemzetek közé a roma nemzet, valós elfogadottsága a nem cigányoktól és a cigányoktól egyaránt függ. Azt viszont, hogy valaki a roma/cigány nép tagjának vallja magát, senki nem vonhatja kétségbe!

| A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK

A magyarországi roma közösségek zömének periférikus helyzete tovább romlott az első világháborút követő évtizedekben. Általános tapasztalat, hogy a nagy válságokat (mint az első világháborút) követő társadalmi-gazdasági átrendeződés nagyobb mértékben sújtja az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportokat. Kelet-Európa kapcsán még azt tehetjük hozzá, hogy a régióban sok helyen dinasztikus és soknemzetiségű birodalmak (pl. Osztrák-Magyar Monarchia, Oszmán-Török Birodalom) helyén autoriter, nacionalista nemzetállamok jöttek létre, melyek nem voltak túlságosan szívélyesek kisebbségeikkel. A következőkben három részre bontva tekintjük a Horthy-korszakként is ismert két évtized romákkal kapcsolatos tudnivalóit.

Trianon és a cigányok

Az első világháború során számos cigány férfi szolgált a magyar hadseregben katonaként, közülük sokan zenéléssel - alkalmi vagy szervezett bandákba összeállva - segítették tartani a lelket az elcsigázott bakákban. Fontos és érdekes forrás a frontharcok világából Munczy Béla soproni cigányprímás naplója 1916-17-ből, az olasz frontról.

A trianoni Magyarország területén élő roma lakosság nagyságáról nincsenek megbízható adatok, ezért a kutatók az 1893. évi országos összeírás alapján próbálták következtetéseket levonni. Számításaik szerint az összeírás idején 65 000 roma élt a mai Magyarország területén. Pomogyi László, több ezer fős bevándorlást is valószínűsítve, a Horthy-korszak roma lakosságát legalább 80-90 000 főre becsülte, ami nagyjából az ország összlakosságának az 1 %-át jelenti.

A korábban vázolt elszegényedési folyamatokat tetézte, hogy a 18. század vége óta cigány „sikerszakmának” számító kovácsok száma megkétszereződött, a cigány zenészek száma pedig több mint tízszeresére nőtt. Ez a folyamat a trianoni határváltozásokkal teljesedett ki, mikor az elcsatolt területekről történő bevándorlás miatt tovább nőtt a zenészek száma, a gazdasági válság miatt viszont tovább csökkent a kereslet a szolgáltatásaikra. Mint Kemény István szociológus írta: „A cigányozó urak nem gazdagodtak, hanem inkább elszegényedtek, és azok a parasztok sem gazdagodtak, akik lakodalomba cigány zenészeket szoktak hívni. (...) A romungrók helyzete az egész időszak alatt fájdalmasan romlott, mert túl sokan lettek ahhoz a tevékenységhez, amely létük alapját képezte.” (Kemény 2000: 17).

A cigányok által űzött kisipari tevékenységek piaca rohamosan szűkült, részben az ipari termelés növekedése, részben a falusi lakosság vásárló erejének csökkenése miatt. „Mi, kérem, szegkovácsok vagyunk. De a mai időkben nincs szükség a munkánkra” – panaszkodnak interjúalanyai Móricz Zsigmondnak 1932-ben. „Egész napi munkával nem tudunk többet keresni egy pengőnél. (...) Mi csináltuk a bányaszögeket, a slipperszögeket a vasúthoz, meg tudjuk mi azt ma is csinálni, de ha nem veszik. Munkanélküliek vagyunk.” (idézi: Dupcsik 2009:91)

A korábban elért pozíciókért komoly harcot folytató, nagyvárosi cigányzenészek kivételével a magyarországi romák jelentős részét munkanélküliség és nagymértékű szegénység jellemezte a tárgyalt korszakban - ahogy több millió nem cigány honfitársukat is.

A polgárosodás és az önszerveződés kérdései

A két háború közötti időszakban egyes kelet-európai országokban már megkezdődött egyfajta - etnikai alapú - önszerveződés a romák körében. Bulgáriában és Romániában szervezeteket hoztak létre, folyóiratokat alapítottak, könyveket adtak ki roma aktivisták, politikusok. Magyarországon ebben az időben országos méretű szerveződést csak a zenész cigányok körében találunk. Az 1920-as évek elején alapították a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét, melyet „gazdasági érdekeik hathatósabb védelmére” hoztak létre.

Az Egyesület feloszlata után 1935-ben megalakult a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége, melynek alapszabályában a gazdasági érdekek védelme mellett a többségi, nemzetállami retorikához való igazodás is kiolvasható. „Feladatunk a Magyarországon élő, magyar cigányzenészek tömörítése, szellemi, művészi és anyagi érdekeik védelmezése, a munkaviszonyok megjavítása, a magyar cigányzenészség hírnevéhez fűződő idegenforgalmi érdekek hathatósabb támogatása, a magyar dal ápolása, tagjainak hazafias és keresztény szellemű egységes irányítása - politikai és vallási kérdések kizárásával.” (Pomogyi 1995: 173).

Szükség is volt az összefogásra, támogatásra, mert nem csak a korábban ismertett problémák (túl sok zenész a szűkülő piacon) jelentettek kihívást a muzsikuss cigányok számára. A jazz zene megjelenése is komolyan veszélyeztette sokak megélhetését. A Budapesti Hírlap egyik cikke szerint: „A jazz mindent meghódított. S míg tányércsörgők és dobok zuhogtak az átalakult arcú kávéházakban, a szegény, magyarnótás cigány hóna alá szorított hegedűjével kikerült az utcára. [1928]” (Landauer 2016: 385).

A kihívásra végül többféle válasz is született. Sokan elsajátították a jazz egyes elemeit, elkezdtek játszani az új zenét: „Ni-ni, az ő kedves cigánybandájuk úgy pattogatja a csarlsztont, mintha most jött volna amerikai bárók pódiumáról.” – olvasható a fent idézett cikkben. Intézményi válaszok is születtek, a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete elérte a fővárosonál, hogy a jazzt a mutatványosokra kivetett adóval sújtja, és egy ideig elérték, hogy jazz zenekar nem léphetett fel a fővárosi tulajdonban lévő szórakozóhelyeken. Hosszabb távon végül az a megoldás sikerült sikeresnek, mely a fiatal cigányzenészek képzését, tehetséggondozását támogatta, nem a jazz ellenében, hanem vele együtt.

A cigányzenészek elismert tagjai voltak a magyar társadalomnak, sok esetben a nemzeti kultúra hordozóiként, egyfajta biztosítékaként tekintettek rájuk. Jól szemlélteti ezt az az ünnepség, melyet 1937-ben rendeztek, a cigányok Magyarországra ér-

kezésének 500-ik évfordulója alkalmából. Az ünnepségen elmondták, hogy mióta Zsigmond király idejében megérkeztek, „azóta a cigányzenészek, akik a cigányság legelőkelőbb rétegét képviselik, ott vannak a magyar nemzeti megmozdulásoknál, a kuruc időben, a szabadságharcban egyaránt.” (Budapesti Hírlap, 1937. május 8.)

Talán a roma társadalom elitjét jelentő zenészek erős szimbiózisa a magyar kultúrával lehetett az oka, hogy önálló, roma etnikai alapú szerveződés nem indult meg Magyarországon ebben az időben. Mindenképp meg kell említeni azonban, a – vélhetően – első magyarországi roma érdekvédőt, aktivistát, László Máriát, aki az 1930-as években újságíróként dolgozott, majd az államszocializmus idején létrehozott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének első főtitkára lett. Egy későbbi újságcikk a következőket írta róla: „Kora ifjúsága óta foglalkozik a cigányok problémáival, járja az országot, gyűjti az adatokat. 1937-ben, mikor először lázadt fel az igazságtalanságok ellen és szövetkezésre szólította a pándi cigányokat, mint kommunista-gyanúst, izgatás címén letartóztatták. Évekig csendőri felügyelet alatt állt, nem kapott munkát.” (Sághy 2008: 278)

Korabeli „cigánypolitika” és a cigányokról való gondolkodás

Az állami „cigánypolitika” kimerült néhány, a „kóbor cigány kérdéssel” kapcsolatos rendeletben, melyek közül az 1928. évi „A kóbor cigányok hatékonyabb megrendszabályozásáról és újabb adatgyűjtés elrendeléséről” szóló 257.000/1928. B.M. körrendelet a legismertebb. A rendelet előírta a kóbor cigányok azonnali feltartóztatását, és fegyveres kísérettel való előállítását, azaz bevezette a rendszeres, több vármegyére kiterjedő „cigányrazziák” intézményét. Mondani sem kell, hogy az intézkedés nem segítette elő a marginális helyzetű csoportok letelepedését és társadalmi integrációját, hiszen a helyi hatóságok sokszor beérték azzal, hogy a legközelebbi vármegyébe toloncolták a csoportokat. Másrészt a „röghöz kötés” és a tiltások sora pont a munka lehetőségétől fosztotta meg e csoportokat. Ezt a kortársak is látták, mint ennek az 1931-es cikknek az írója: „Amennyiben helyes az az intézkedés, hogy a cigányok vándoriparát a lakóhely törvényhatóságára korlátozzák, épp oly aggodalmas annak eltiltása, hogy családtagjaikat és járműüket magukkal vihesék. Hisz már magának a vándoriparnak a természetével jár, hogy jármű használatával végezzék, különösen az olyan egyének, akik a kocsin való járásra és táborozásra be vannak rendezve.” (idézi: Dupcsik 2009: 100).

Egy ritka kivétel: a karikatúra együttérzően ábrázolja a romákat: „Eddig azt mondták, a cigányok nincs hazája. Hát az erdélyi magyarnak van?” (Dupcsik: 2009: 93)

A romák oktatásával központilag nem foglalkoztak a korszakban, bár helyi kezdeményezések, indítványok voltak megyei vagy alsóbb szinteken is. Néhány helyen külön cigány iskola felállítása is megtörtént, máshol - a helyi lakosok ellenállása miatt - csak terv maradt.

Bár a parlamentben az antiszemita diskurzusok mellett alig-alig került szóba a „cigánykérdés”, a korabeli sajtóban viszont egyre gyakrabban jelentek meg a cigányokat „élősködőnek”, „bűnözőnek”, „népegészségügyi veszélynek” nevező írások. A korábban még valamelyest jellemző differenciált megközelítés helyett egyre erősebbé vált a faji meghatározottságból kiinduló érvelés, az 1930-as évek végétől a „cigány-probléma” megoldására egyre többen radikális megoldásokat (sterilizálás, munkatábor) javasoltak. Jellemző, hogy a szegénységhez kötődő, valós társadalmi folyamatokhoz is már sovíniszta, sőt fajelméleti értelmezési keretet használtak. „Nagy baj, hogy a karcagi cigányvároson és más alföldi városokban igen sok magyar család a szegénysége folytán már a cigányváros lakója. Ezek lassanként felveszik a cigányok szokásait, erkölcsseit és nemzeti szempontból értéktelenné fognak válni.” Egy másik szerző írásában a következő általánosítást fogalmazta meg a „szomorú tendencia”, az „elcigányosodás” láttán: „Elszomorító, hogy a magyarság milyen könnyen felszívódik. Gyakorlatilag itt is bebizonyosodik az a megállapítás, hogy mindig a magasabbrendű faj olvad bele az alacsonyabbrendűbe.” (idézetek forrása: Dupcsik 2009 124)

A cigányokról való gondolkodás az előbbieket ellenére sem volt teljesen egyoldalú. Például 1941-ben, Horthy Miklós kormányzó jelenlétében mutatták be a Dankó Pista, világhíres cigányprimás életéről szóló filmet, főszerepben a korszak ünnepezt sztárjával, Jávor Pállal. A néha elnéző, de szinte mindig lenéző attitűd, a viccek és karikatúrák „cigányképe”, a hatósági intézkedések, a razzia és kényszermosdatások mindenesetre olyan légkört teremtettek, melyben elfogadottá vált egyes csoportok megbélyegzése és a velük szembeni kisebb-nagyobb erőszak is.

| ROMA HOLOKAUSZT MAGYARORSZÁGON

A roma holokauszt, vagy ahogy romani nyelven hazánkban nevezik, a Pharraimos kevésbé ismert része a magyar történelemnek. A roma aktivisták, értelmiségiek körében ismert, „elfelejtett holokauszt” elnevezés is arra utal, hogy a romaellenes genocídiumot nagyjából az 1970-es évek végéig homály fedte. Az 1990-es évektől kezdődően több kutatás és publikáció is született, melyek kapcsán többször heves vita bontakozott ki, vélhetően a téma érzékenysége és egyes hozzászólók érintettsége okán. A következőkben igyekszünk tárgyilagosan áttekinteni a legfontosabb eseményeket, és tartózkodunk a nagyon vitatott vélemények bemutatásától.

A háborús években már súlyosan antiszemita légkör uralta a hazai közéletet, a parlamentben is egyre nagyobb teret nyert a szélsőjobboldal. A cigányokkal kapcsolatos megszólalásokban egyre erősödtek a fajvédő hangok is, de - még - akadt példa visz-

szafogottabb véleményre is. Utóbbira nem feltétlenül emberbaráti okokból, hanem mert a zsidóságot érezték nagyobb veszélynek...

Egy képviselő 1941. eleji interpellációjában sürgette a kóborcigányok munkatáborba zárását, és statárium kihirdetését a 'vándor rablógyilkosokra', arra hivatkozva, hogy „a cigánykérdés a falu szempontjából éppen olyan nagy kérdés, mint a zsidókérdés a nemzet szempontjából”. (Karsai 1992: 39) Mikor 1941-ben megtiltották a zsidó-magyar vegyesházasságokat, a Magyar Orvosi Kamara elnöke amellett érvelt, hogy tiltásuk meg a cigány-magyar házasságokat is, mert „a legantiszociálisabb, a legsúlyosabb bűnözők ezek köréből kerülnek ki”. Javaslatát a Felsőház elvetette, s mint az indoklás leszögezte: „Magyarországon a zsidóság az egyetlen nagyobb néptömeg, amely eltérő fajként tűnik fel a magyarság és az árja-fajhoz tartozó hazai nemzetiségek mellett”. (Karsai 1992: 40-41)

A közigazgatásban egyelőre nem történtek olyan lépések, melyek a cigányok teljes mértékű elkülönítését szorgalmazták volna, de egyes intézkedések már ebbe az irányba mutattak. 1938-ban a 66 045/1938. B. M. sz. rendelet kimondta, hogy

minden cigányt gyanús egyénnek kell tekinteni, 1940. augusztus 1-én a csendőrség központi nyomozó parancsnokságán bevezették a külön országos cigány nyilvántartást, ujjlenyomat alapján. (Kilenc hónap alatt 2475 személyt vettek nyilvántartásba.)

A háború alatt kiterjedt kényszermunka-rendszert működtetett a hatalom, amibe sok roma is bekerült. Bár a német megszállás előtt (1944 március) még nem történt átfogó intézkedés a cigányokkal kapcsolatban, az többször előfordult, hogy a gettóba zárt zsidók közé cigányokat zártak, illetve csoportokban kényszermunkára vezényelték őket.

Az újpesti szegkovács család fia, Dráfi József 1944. november 8.-án indult haza édesanyjával Érsekújvárról. Rokonságátogatásban voltak. A Nyugati pályaudvaron a vonatról leszállva azonban mint „cigány származású egyént” letartóztatták, és elhurcolták a rendőrség. 1945. április 20-án halt meg a ravenbrücki koncentrációs táborban, 17 éves korában. (Brassói – Bernáth – Orsós 2015)

1944 augusztus 24-én a Honvédelmi Minisztérium elrendelte „kőbor cigányok és letelepedett, de foglalkozás nélküli cigányok” katonai munkaszolgálatra kötelezését. A rendelet pontosan nem határozta meg, hogy ki számít „dologtalan cigánynak”, így a helyi hatóságok döntöttek el, hogy kiket vitetnek munkatáborokba, és kik maradhatnak otthon. Pontos adatok nincsenek a munkaszolgálatra kötelezett romák számáról. A romákat – a zsidókkal ellentétben – a katonai kormányzat nem kezelte külön nemzetiségként, közülük az alkalmazokat normál katonai szolgálatra behívták.

Már 1944 nyarán is hurcoltak el cigányokat gyűjtőtáborokba, a nyilas hatalomátvételt követően pedig megkezdődött a romák szervezett összegyűjtése és deportálása, a szovjet front közelsége miatt elsősorban a nyugat-dunántúli vármegyékben. Nagyon sokan a komáromi Csillagerődbe kerültek, ahonnan Dachaubá, Mauthausenbe és egyéb koncentrációs táborokba szállították őket. A szélsőséges és faji alapú diskurzus következtében sokan használták ki a háborús helyzetet, hogy leszámoljanak vélt „ellenfelekkel”, számos roma ellenes atrocitás, vérengzés, tömeggyilkosság történt.

1944 késő őszén és 1945 elején nyilasok, csendőrök végeztek ki cigányokat számos település határában. 1945 január végén Várpalota mellett körülbelül 150 cigány embert lőttek agyon a nyilas fegyveresek. Egy későbbi népbírószági jegyzőkönyv rámutat, hogy hogyan vezetett szélsőséges önbíráskodáshoz a kirekesztő, a másikat emberrésztársa sem vevő diskurzus.

„(...) 1944. november 29-én Timár elsőrendű vádlott disznótóros ebére hívta meg Iványi volt csendőr alhadnagyot. Étkezés közben Iványi (...) felvetette, hogy a televi csendőrőrs illetékességi területén vannak-e közártalmú cigány személyek, mert amennyiben ilyenek vannak, itt az alkalom a kivégzésükre. A cigányszemélyek kivégzésével Timár elsőrendű vádlott is egyetértett.” (idézi: Dupcsik 2006: 832) Az ebéd másnapján 14 személyt – többségük gyermek volt - meggyilkoltak, többeket megsebesítettek. Nem parancsra tették. A roma holokauszt magyarországi áldozatainak pontos számát egyelőre nem lehet megállapítani, számos becslés és vita övezi ezt a kérdést. Ami bizonyosra vehető, hogy több ezer magyar roma esett áldozatul az embertelenségeknek.

ROMÁK AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS KORÁBAN

A második világháborút követő rövid, korlátozottan demokratikus időszak az egyenjóság elvét hirdette, és tiltotta a faji vagy etnikai diszkriminációt. Ez komoly előrelépés volt, viszont ezzel párhuzamosan a roma közösségek gazdasági helyzete és társadalmi presztízse tovább romlott. Jellemző, hogy egyedül Faludy György kérte számon a roma ellenes bűnökkel való szembenézést a magyar társadalmon. „Mennyi veszett oda, máig sem ismeretes, ahogy magyar lapot sem találtam, mely a köztünk élő nép pusztulását említeni érdemesnek vélte volna – jelezve, hogy évszázados dunavölgyi gyűlölködésünkől az emberi szolidaritás e minimumáig sem éb-

redtünk még fel.”- írta a költő 1946-ban. (idézi: Majtényi – Majtényi, 2012: 33)

Az 1940-es évek végére kommunista (pontosabban: államszocialista) rendszerek jöttek létre Kelet-Európában, melyek a Szovjetunió szoros ellenőrzése alatt működtek. Ezek a rezsimek, bár erős elképzeléssel rendelkeztek a társadalom átforgatásáról, igen eltérően viszonyultak a roma közösségekhez. Magyarország vonatkozásában is látható lesz majd a „cigánypolitika” változása, ami természetesen nem elválasztható az általános gazdasági-társadalmi fejlődés tendenciitól.

Az államszocializmus „cigánypolitikája”

A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) a cigányokat nem tekintette önálló nemzetnek vagy nemzetiségnek, az általános „cigánykép” mindenhol az SZKP álláspontját tükrözte, mely a cigányságot a lakosság egy elmaradott rétegének tekintette. Az 1950-es évek elejéig az államszocialista rendszerek – a „magasabb” politika szintjén – nem igazán foglalkoztak a romákkal, szinte minden fontos párhatározat ezt követően jelent meg.

Magyarországon az 1950-es években kezdett el aktívabban foglalkozni a kommunista vezetés a romákkal. A köztudatban rögzült sztereotípiák erejét mutatja, az 1955-es, rendészeti jellegű intézkedés, mely a „kóbor cigányok” ellenőrzése érdekében, ún. „fekete” személyigazolványokat vezetett be. Mivel vándor cigányok ekkoriban Magyarországon már gyakorlatilag nem voltak, az okmány faji alapon stigmatizálta tulajdonosát. A rendelkezés korabeli ellentmondásosságát jelzi, hogy az intézkedést 1961-ben megszüntető határozat is faji megkülönböztetésként értékelte. Hasonló jellegű volt, a Horthy-korból „örökölt” kényszermosdatások gyakorlata, melyek nem csak megalázók voltak, hanem sokszor fizikai erőszakot és egészségre ártalmas fertőtlenítőszert is alkalmaztak.

A roma közösségekkel, mint nemzetiségekkel nem foglalkoztak, bár 1957-ben állami felügyelet alatt létrejöhett a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, melynek első főtitkára a korábban már említett László Mária lett. A Szövetség céljai között szerepelt a cigány irodalom és nyelv fejlesztése az előítéletek felszámolása érdekében. Később azonban az asszimilációs politika felé mozdult el a kormányzat, és az 1961. évi párthatározat kimondta: „A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (...) nem alkalmas arra, hogy a cigánylakosság (sic!) átnevelésében jelentős szerepet töltsön be. (...) A cigánylakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátosságai ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot.” Ez a megközelítés a hatalom szemében a beilleszkedést segítette volna elő: „Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány tsz-ek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását, és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.” (Mezey 1986: 241-242) Hozzá kell tenni, hogy a határozat kimondta: „meg kell akadályozni a sértő, erőszakos, a faji megkülönböztetésből származó törvénytelen intézkedéseket, túlkapásokat” – de a nyilvánosságra hozott változatból ez a szövegrész már hiányzott.

Újpesti roma család a szocializmus korában Forrás: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változásai. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2013. 312.*

A 1961-es párthatározat a „helytelen” javaslatokkal szemben a megoldást a „munka – lakás – iskola” hármasságában látta, és célként tűzték ki a – járványok és a bűnözés melegágyának bélyegzett – cigánytelepek felszámolását is. Ennek érdekében elrendelték, hogy a rendszeresen dolgozó cigányokat az egyéb lakásigénylőkkel egyenlően bírálják el. Az elképzelés sajnos nem volt összhangban a realitásokkal, mint a kor szak egyik kutatója írja: „(...) az ingyenes házhelyjuttatást egy kormányrendelet már 1957-ben meg-

szüntette, másrészt a cigányságról nemcsak a földosztás során ’feledkeztek meg’, hanem a tanácsi lakások kiutalásánál is.” (Hajnáczy 2015: 29) Láthatóan a hatalom tényleg szeretett volna pozitív lépéseket tenni a nehéz sorsú cigány közösségek érdekében, de csak felemás eredmények születtek.

A fenti okok mellett fontos szerepe lehetett ebben annak is, hogy bár a hivatalos állami ideológia nem tűrte az etnikai alapú kirekesztést, a mindennapok szintjén tovább éltek az interetnikus sztereotípiák. A jeles szociográfus, Csalog Zsolt írta „Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához” című cikkében, 1973-ban: „a ’cigányság’ hivatalosan szociális kategória; a cigányság oldaláról nézve létező, elfogadott kategória, melyben dominál a szociális kategória; a nem-cigány közvélemény megítélésében elsőrendűen és egyre inkább faji kategória.” Csalog szerint tehát a többségi társadalom tagjai nem szociális (pl. jövedelemszint), de még csak nem is etnikai (hagyományos foglalkozás, öltözködés, anyanyelv) kategóriaként értelmezték a romákat. Alapvetően faji, illetve fajinak képzelt kritériumokkal határozták meg a cigányokat, mint például: „füstösképűek”, „hazudnak mintha könyvből olvasnák”, „piszkosak”, „szaporák azok, mint a nyulak”, „nyolc éve

van a vállalatnál, de egy szöveget el nem visz soha, rendes, pedig lám: cigány,” stb. (Csalog 1973)

Talán erősnek tűnik faji szemléletről beszélni, de ezt későbbi kutatási eredmények is alátámasztják. (Egy 1979-es közvélemény-kutatás szerint Magyarországon a cigányokat elsősorban származási alapon határozták meg a válaszadók, A „cigány” kategória meghatározásának legfontosabb szempontjai a vérségi kötelék (43%) és a külső jegyek (17%) voltak.) A faji szemlélet mindennapi gyakorlatához illusztrációként: „(...) Múltkor is, hordom a műhelyből az üzletbe a kenyeret, hallom ám, egy aszszony: – Jaaj, hát cigány, ászt megfogja a kenyeret! Én nem eszek utánna!” – mesélte egy pékként dolgozó cigány ember Csalog Zsoltnak (1976: 11).

A sztereotípiák és előítéletek masszív mindennapi jelenléte és a cigányok hatalom általi „el nem ismerése” azt eredményezte, hogy a cigány fogalom nagyon erős társadalmi tartalommal telítődött, mintegy a szegénység magyarázatává vált. Az állam (az ideológia és a propaganda szintjén) megvédte polgárait az elszegényedés veszélyeitől, akik ennek ellenére szegények voltak, azok „minden bizonnyal” önhibájukból lettek azzá. „Könnyű volt a ’felemelő politika’ kudarcának okát magukra az érintettekre hárítani.” (Fleck – Szuhay 2013: 105)

Ezen a ponton érdemes kitérni a korabeli tudományos kutatásokra. Miután az aszszimilációs politika nem hozott látványos eredményeket, a hatóságok támogatták a tudományos igényű cigány/szegény kutatásokat. A megszülető szociológiai írásokban egyre többen hangoztatták, hogy „a cigányok kultúrája nemcsak szegénységkultúra, hanem alapvetően egy olyan etnikus kultúra, mely identitását és társadalmi különállását kulturális és szimbolikus eszközökkel is kifejezi.” (Szuhay 2002; lásd még: 6. tévhit)

Talán a kutatási eredmények hatása is tükröződött az MSZMP Központi Bizottságának cigányokkal kapcsolatos állásfoglalásában 1974-ben: „Egyesek megkérdőjelezik a Politikai Bizottságnak azt az álláspontját, hogy a Magyarországon élő cigánylakosság egy sajátos népréteg, azt tartják, hogy nemzetiség, s a nemzetiségnek kijáró jogok illetik meg.” (Mezey 1986: 257) Bár a dokumentum szerzői támogaták a cigányok kulturális, eredeti népművészeti értékeinek feltárását, összegyűjtését, megőrzését és közreadását, a dokumentum végén egyértelműen leszögezték: „(...) a cigányságot a jövőben sem kell nemzetiségi csoportnak tekinteni.” (Mezey 1986: 264)

A CIGÁNYSÁG KULTÚRÁJA A SZEGÉNYSÉG KULTÚRÁJA? [6. TÉVHIT]

Nem. Korábban említettem a kultúra fogalom sokrétűségét, és azt is, hogy a „mindennapi élet kultúrája” lehet az, amit sokan egyszer-

rűen etnikus kultúráként értelmeznék. Pusztán logikai úton is cáfolható tehát a kérdés, hiszen nem minden cigány szegény, és nem

minden szegény cigány. Másrészt eleve nincs olyan etnikus kultúra, ami minden romára/magyarra/németre stb. egységesen igaz lenne...

A kérdés tudományos hátterét nézve persze összetettebb a kép. A „szegénység kultúrájának” elméletét Oscar Lewis dolgozta ki, először 1959-ben használta *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* című könyvében. Lewis szerint a „szegénység kultúrája a modern társadalmakban nemcsak gazdasági deprivációt, szervezetlenséget vagy valaminek a hiányát jelenti. Ez valami pozitív is, és olyan előnyök-

kel is jár, amelyek nélkül a szegények aligha tudnának létezni.” (Lewis 1988: 95). A szegénység kultúrája nem a kultúra hiányát jelenti, hanem alkalmazkodást a többségi társadalom objektív körülményeihez. Ez az alkalmazkodási kényszer hasonlókat eredményez a családszerkezetben, a kapcsolatokban, az időbeosztásban, az értékrendszerben és a fogyasztási szokásokban – ország- és csoporthatároktól függetlenül. Azok a közösségek, ahol a szegénység kultúrája kialakult, sok esetben nem képesek javakat felhalmozni, nem tudnak hosszú távra tervezni, mert a napi megélhetés bizto-

sítása a legfontosabb szervező erő, amit csak közösen tudnak biztosítani. Ez viszont zárt, a társadalmi mobilitást szinte kizáró csoportot eredményez.

Ebben „a koncepcióban semmi olyasmi nincs, ami a szegénységet való felelősséget a szegények jellemére hárítaná.” (Lewis 1988: 104). A túlélési stratégiaként értelmezett szegénység kultúrája segíti a mindennapokat elviselni, de nehezebb megszüntetni, mint magát a szegénységet, hiszen mintái öröklődhetnek. Így sajnos szerepet játszhat a szegénység újratermelődésében is.

Az 1980-as évek közepe óta Magyarországon kutató Michael Stewart, angol kulturális antropológus szerint az államszocializmus szemében az asszimiláció modellje a következő képlettel írható le: (cigány) + (szocialista bérmunkás + lakás) = (magyar dolgozó) + (cigány folklór) (Stewart, 1994: 71).

Később, amikor a 80-as évek közepére teljesen nyilvánvalóvá vált az asszimilációs politika csődje, a politikai vezetés az állami gondoskodás helyett a romákkal kialakítandó közmegegyezést helyezte előtérbe. Így egyre hangsúlyosabbá vált a cigányság etnikai csoport jellege, ezzel párhuzamosan pedig megerősödött a nemzeti-ségi státusz követelése cigány értelmiségiek részéről. 1985 tavaszán, a Hazafias Népfront keretein belül létrehozták az Országos Cigány Tanácsot, majd 1986 júliusában a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét.

Társadalmi-gazdasági változások

A korszak kezdetén a roma közösségek gazdasági helyzete tovább romlott. Gyakorlatilag megszűnt a muzsikás foglalkozás piaca, mely majd csak az 1960-as években kezd újjáéledni. A földosztás jelentős átalakulást eredményezett a hazai birtokviszonyokban, ugyanakkor (1) a cigányok túlnyomó többsége kimaradt belőle, (2) a nagyobb birtoktestek megszűnésével megszűntek azok a munkalehetőségek is, melyek számos cigány családnak nyújtottak megélhetést a korábbi időkben. Az önálló kereskedelmi tevékenységet a német és a szovjet megszállás gátolta, majd a kommunista hatalom - más foglalkozásokkal együtt (például magánüzemű kézipar, szórakoztatóipar) - antiszociális magatartásként tüntette fel és nemkívánatosnak nyilvánította. „Ezzel a cigányság hatalmas, keményen megszenvedett történelmi tökéje semmisült meg.” – írta Csalog Zsolt (1984: 107).

Utcai köszörűs 1972: Szuhay Péter – Barati Antónia (szerk.): „A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy”. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1993. 93.

196. Utcai köszörűs / Street grinder
Budapest, 1972. Győri Lajos felv.

Erről a mélypontról indult meg aztán egy – ellentmondásoktól nem mentes, de mégis komoly – fejlődés az ötvenes években. Az ország erőltetett iparosítása a cigány lakosság foglalkoztatásának rohamos növekedését eredményezte, a roma férfiak nagy többsége ipari területen dolgozott (gyárak, bányászat, kohók), alig voltak, akik mezőgazdasági területen maradtak. Az 1971. évi országos cigánykutatás adatai szerint a munkaképes korú (15–59 éves) cigány férfiak 85 százaléka volt aktív kereső. 75 százalékuk volt állandó munkaviszonyban foglalkoztatott, további 10 százalékuk pedig ideiglenes munkaviszonya volt vagy önállóként dolgozott.

Ez megközelítette az országos átlagot (országosan a férfiak 87,7 százaléka volt aktív kereső). Fontos különbség azonban, hogy országosan az inaktív férfiaknak több mint a fele tanuló volt, az inaktív cigány férfiak közül pedig csak minden harmincadik járt éppen iskolába.

	Teljes népesség	Cigányok
Aktív keresők	87,7%	85,2%
Inaktív keresők ill. munkaképtelenek	2,7%	7,3%
Tanulók	8,2%	0,5%
Egyéb eltartottak	1,4%	7,0%
Összesen:	100%	100%

A táblázat forrása: Kemény 2000: 20.

A roma nők foglalkoztatottsága elmaradt ettől. 1971-ben országosan a nők 64 százaléka, a roma nők 30 százaléka volt aktív kereső. Ez a különbség elsősorban a cigány családok nagyobb gyerekszámának, és a falusi munkalehetőségek beszűkülésének volt köszönhető. A hetvenes években növekedett a cigány nők foglalkoztatottsága: az évtized végén elérte az 50 százalékot, és ezen a szinten maradt a nyolcvanas évek végéig. (A gyerekszám kérdéséhez lásd: 7. tévhit)

A CIGÁNYOK MINDIG SOK GYEREKET VÁLLALNAK? [7. TÉVHIT]

Egy társadalmi csoport demográfiai viselkedése olyan népesedési mutatóktól függ, mint a születések száma, a halálzási mutatók, a természetes szaporodás vagy a születéskor várható élettartam. Ezek a tényezők nem véletlenszerűen változtak az idők folyamán, hanem nagyon szoros összefüggésben állnak a mindenkori társadalmi-gazdasági környezettel.

Egy ismert elmélet, a

demográfiai átmenet modellje öt, egymást követő fázist határoz meg: (1) Az első fázisban a halálzási és a születési arányszám egyaránt igen magas, a népesség nem vagy csak lassan növekszik. Az európai társadalmak ebben a fázisban voltak az ipari forradalom előtt. (2) A második fázisban a halálzási mutatók fokozatosan javulnak, az ipari forradalmat követően felgyorsuló gazdasági fejlődésnek köszönhetően. Mivel a termékenység ekkor még változatlanul magas, ezért ún. népességrobbanás

következik be. (3) A harmadik fázisban a halálzások és a születések száma is csökken, a népességnövekedés lelassul. A hagyományos sokgyermekes modellről a társadalom átvált a kevés gyerekes modellre. Ennek hátterében olyan modernizációs folyamatok állnak, mint a női emancipáció, az urbanizáció vagy az iskolázottsági mutatók fejlődése. Ez Magyarországon nagyjából a 20. század első felében volt jellemző. (4) Ebben a szakaszban a születési arányszám tovább csökken, a népesség növekedési

üteme lelassul. Ez jellemzi a 20. század közepi Magyarországot. (5) A modell utolsó fázisában a halálzási és a születési arányszám alacsony szinten stabilizálódik, a népesség növekedése megáll, vagy akár a népesség csökkenése is bekövetkezhet.

A magyarországi roma közösségek – a rendelkezésre álló adatok alapján – a demográfiai átmenet 3. fázisában vannak napjainkban. Fontos kiemelni, hogy jelentős különbségek vannak az eltérő etnikai háttérű (beás, romungró, lovári) csoportok és/vagy az eltérő társadalmi státuszú családok között a gyermekvállalást illetően! (Cserti Csapó

2015:436-441)

Az ábrán a születési arányszám (1000 főre jutó élve születések száma) trendjei láthatóak Magyarországon az össznépesség és a cigány lakosság körében.

A cigányok gyermekvállalási szokásaival kapcsolatos sztereotípiák elferdíti a valós társadalmi folyamatokat. A roma lakosság részarányának növekedését ugyanis egyrészt a nem-roma lakosság csökkenő termékenységi rátája, valamint a roma lakosság – az országos átlaghoz képest – relatív nagyobb termékenységi rátája okozza, mely viszont szintén csökkenő termékenységi ráta.

(Hablicsek 2000)

Nézzük egy másik oldalról a kérdést: miért van általában sok gyermek a szegény családokban? Számos kutatás kimutatta, hogy a szegényebb családokban élő nők előtt álló lehetőségek befolyásolják leginkább a gyermekvállalást. Ha van számukra oktatási és munkaerőpiaci perspektíva, akkor később fognak és kevesebb gyermeket szülni. Ezt tapasztalták Kemény Istvánék is, az 1971-es országos cigánykutatás során: „A családtervezés viszont mindeütt terjedőben van, ahol a cigányok cs-lakáshoz, óvodához és a nők munkaalkalomhoz jutottak.” (Kemény 2000: 21)

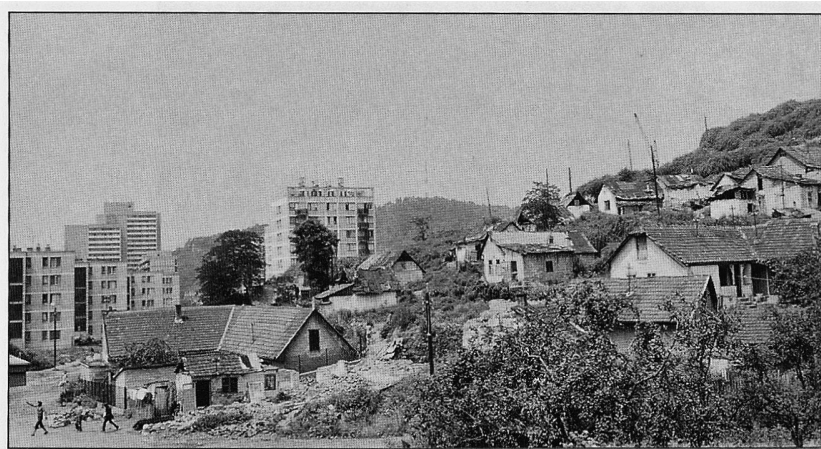
A javuló munkaerőpiaci helyzettel párhuzamosan nagymértékben javult a romák társadalmi-gazdasági helyzete. Ezt egy viszonylag lassan változó mutató segítségével illusztrálhatjuk: 1971-ben a cigányok 66%-a „putriban vagy kunyhóban” élt – az 1993-ban megismételt vizsgálat idején már csak 6%-a; 1971-ben a romák lakásainak 8%-ában volt mindössze vezetékes víz, míg az 1993-ban már 65%-ban (Az adatok forrása: Kemény – Janky – Lengyel, 2004).

Az államszocialista rendszer munkaerőpiaca - főleg extenzív iparosítása révén - felszívta a mezőgazdaságból és a hagyományosnak tekintett szakmákból kiszoruló roma munkaerőt. Az ily módon bekövetkező változásokat a rendszer igyekezett a „gondoskodó állam” képébe integrálni. Egy jellegzetes példa: a valóban tudatos szociálpolitikai segítségnek szánt „telepfelszámolási program” keretében épült lakások nagy többsége a korban is elmaradottnak számított; az új lakások többsége túlnyomórészt vagy teljesen cigányok lakta környéken, általában település(rész) szélére

épült. Lényegében újraépítették a cigánytelepeket, telepfelszámolásként kommunikálva. A program kezdetén (1965) összeírt 55 ezer, felszámolásra érdemes lakás helyett mintegy 23 ezer új lakást építettek, 20 év leforgása alatt. A program legfőbb eszköze a kedvezményes kamatú lakáshitel volt, amiből a cigányok az átlagos családi háznál kisebb és rosszabb minőségű, úgynevezett „CS”-házakat, (csökkentett értékű) házakat építhettek, vagy a csökkenő lélekszámú falvakban megüresedett régi parasztházakat vásárolhattak.

Ez azt jelenti, hogy cigányok lakásviszonyainak javulása döntő részében nem az állami programnak köszönhető, hanem annak, hogy az évtizedes stabil munkaviszonyba került romák igényelhettek „panelt” (állami vagy szövetkezeti lakást) a városokban, parasztházakat a falvakban, vagy építhezhettek. (Szöveg és adatok: Dupcsik 2015b: 68). Az állami szociálpolitika tehát részben hozzájárult ahhoz, hogy az elkülönült telepen élő roma lakosság aránya jelentősen csökkenjen (1971-ben a cigányok 2/3-a, 1993-ban pedig 13,7 %-a élt telepen); ugyanakkor abban is szerepe volt, hogy újabb telepek jöttek létre. A községek és a városok külterületéről a belterületre költözött a cigány lakosság négyötöd része, de a belterületen a szegregáció új formái jöttek létre. (Az adatok forrása: Kemény – Janky – Lengyel, 2004)

Búcsú a teleptől. Salgótarján 1975. Szuhaý Péter – Barati Antónia (szerk.): „A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy”. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1993. 172.

Az oktatási helyzet terén számokban nagy változás történt, hiszen az iskoláskorú cigány gyerekek körében az iskolába járók aránya a korábbi 50%-ról, már a hatvanas évek elejére elérte a 90% fölötti értéket. A képhez hozzátartozik, hogy az oktatás minősége igen egyenetlen volt, ráadásul a kezdetektől voltak külön cigány osztályok és cigány iskolák. A 70-es évek szociológiai kutatásai kimutatták, hogy a cigány és/vagy

első osztálybeli gyerekek szociológiai hátrányait az oktatási rendszer kiválasztási gyakorlatai során gyakran „biológiai alapú patológiaként” kódolták, így ezek a gyerekek az „enyhe értelmi fogyatékos” kategóriába kerültek, e besorolás minden következményével (speciális iskola, továbbtanulás lehetőségétől való megfosztás) együtt. Így az indoklónál nagyobb arányban kerültek kisegítő iskolákba roma tanulók.

Ezek a megoldások a szegregációt erősítették, és növelték a valós lemaradást a többségi iskolázottsági mutatóktól. Miközben az összlakosság végzettségi szintje folyamatosan növekedett, közép- és felsőfokon alig jelentek meg romák. Az összességében javuló tendenciák ellenére, a cigányok iskolázottsági lemaradása a többségtől a korszakban nem csökkent észrevehetően.

Roma politikai és kulturális önszerveződés

Magyarországon a cigányok etnikai alapú szerveződése roma értelmiségiek kezdeményezésére és „természetesen” állami felügyelettel indult meg a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége formájában, 1957-ben. Sággy Erna kutatásai alapján válik érthetővé, hogy hogyan jöhetett létre egy roma szervezet akkor, amikor a pártvezetés semmiképpen sem akarta nemzetiségként elismerni a cigányokat.

László Mária szervezkedése és egy cigányokkal foglalkozó felső szintű szervezet létrehozásának igénye találkozhatott egy adott pillanatban. „Az ideológiai vákuum, az a tanácsatlanság, amit a minisztériumok eltérő koncepciói mutattak, valamint az újonnan megalakuló Nemzetiségi Osztály politikai törekvései tették lehetővé, hogy a Művelődési Minisztérium osztálya alá rendelve megalakuljon a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége.” (Sággy 2008: 278)

Roma fiatalasszony a preszóban. 1980-as évek Szuhaý Péter (szerk.): Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2013.496.

A Szövetség kulturális, szociális és politikai-érdekvédelmi célokat is megfogalmazott, így tevékenysége hamarosan kellemetlenné

vált a hatalom számára. 1959-ben, felülről kezdeményezett vezetőváltás után a Szövetség már nem hasonlított egy nemzetiségi típusú szervezetre, majd 1961-ben az asszimilációs politika felé forduló hatalom megszüntette.

Miután a hatalom az etnikai identitás politikai megnyilvánulási lehetőségeit felszámolta, az 1970-es évek elejétől kezdődően roma értelmiségiek és művészek a kulturális szférában jelentkezhettek. Csak néhány példa, a teljesség igénye nélkül: Bari Károly *Holtak arca* fölé című verseskötete 1970-ben jelent meg.

A Choli Daróczi József által szerkesztett *Roma Som* folyóirat, négy évfolyamot élt meg 1975-78 között. Lakatos Menyhért komoly elismerést kiváltó, *Füstös képek* című regénye is 1975-ben jelent meg. Az irodalom mellett a képzőművészetben is megjelentek a roma közösség képviselői, a Daróczi Ágnes által szervezett Autodidakta Cigány Képzőművészek I. Országos Kiállítása 1979-ben nyílt meg. Ugyanebben az évben nyerte el a „Népművészet Ifjú Mesterei” címet a Kalyi Jag (Fekete Tűz) nevű együttes, melynek első – autentikus folklórzenét tartalmazó – lemeze 1987-ben jelent meg, *Gypsy Folk Songs From Hungary* címmel.

A 80-as évek közepére differenciált és aktív roma értelmiségi csoportok hallatták a hangjukat, újra megélnék a tudományos tevékenység, és egyre nagyobb tere lett a roma önszerveződésnek.

A hatalom nem ellenezte egyes cigány értelmiségiek szereplését, Lakatos Menyhért író például 1971-ben részt vehetett a londoni roma világkongresszuson, az 1978-as kongresszusra pedig már Choli Daróczi József is elmehetett.

Állami felügyelettel ugyan, de újra létrejöhettek országos hatáskörű, cigány intézmények is (Országos Cigány Tanács, Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége). E szervezetek vezetői az idősebb, mérsékeltnek számító, művész-értelmiségi generáció (a 70-es évek „pici cigány értelmisége”) tagjai közül kerültek ki (Choli Daróczi József, Lakatos Menyhért, Péli Tamás), a fiatal „radikálisok” (Bari Károly, Daróczi Ágnes, Zsigó Jenő) a hatalom szemében még „cigánynacionalista” és „szeparatista” törekvéseket képviseltek, ezért igyekeztek őket távol tartani az újonnan létrejövő roma szervezetektől.

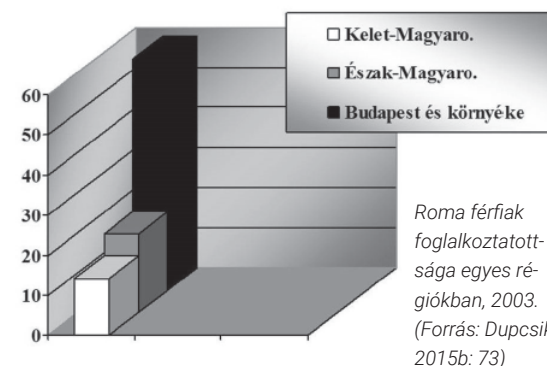
A „mérsékelt” és a „radikálisok” közti nézeteltérés fő oka a cigányság nemzeti státuszának kérdése volt. A 80-as évek végére azonban már a „mérsékelt” is a cigányok nemzeti státusza mellett érveltek, s az 1989 áprilisában megalakult Phralipe Független Cigány Szervezet a manipulatív cigánypolitika megszüntetését, és a cigányság valódi érdekképviseletének megvalósítását követelte.

| A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG

A politikai rendszer változása (diktatúrából demokrácia, többpártrendszer, szabad választások stb.) egyértelmű sikertörténetként lett elkönyvelve, azonban az átmenet társadalmi és gazdasági dimenziói korántsem voltak olyan sikeresek, mint a politikai átalakulás. A magyarországi (és kelet-európai) rendszerváltozások sajátossága egyfajta „hármasság”, azaz a gazdaság, a legitimációs ideológia és a politikai rendszer egyidejű átalakulása. E folyamatok egyidejűsége igen nagy terhet rakott a tágabb régió társadalmaira, tömeges munkanélküliség, növekvő infláció, adósságválság és a szegénység 2-5-szörös növekedése jellemezte a korabeli Kelet-Európát. „Bármilyen mutatót nézünk, akár a GDP visszaesését, akár az ipar vagy a mezőgazdaság teljesítményének a hanyatlását, akár a foglalkoztatottak számának a drámai csökkenését, az derül ki, hogy ez nemcsak mélyebb válság volt, mint a Nagy Válság [az 1929-33-as nagy világválság – B. M.], de hosszabb is volt annál.” (Ladányi 2010: 170). A továbbiakban a „hármasság átmenet” felől közelítve tekintjük át a romák helyzetének változásait, a roma közösségekkel kapcsolatos politikák főbb jellemzőit, illetve a társadalom és a kultúra területének egyes kérdéseit.

Gazdasági válság: változások és következmények

Általánosan elfogadott tétel, hogy a rendszerváltás legnagyobb vesztesei a cigányok voltak, hiszen a megelőző időszak felemás eredményeit (telepelszámolások, foglalkoztatottsági és iskolázottsági mutatók javulása) pillanatok alatt „szétzúzta” a kapitalizmus megjelenése. Egy összehasonlító elemzés szerint a romák kétszer-háromszor akkora valószínűséggel lettek szegények a posztkommunista kapitalizmus időszakában, mint a nem-romák. A roma szegénység fontos összetevői – nehezen meghatározható arányban – az alacsony iskolázottság, a területi és a foglalkoztatási hátrányok, valamint az etnikai diszkrimináció. Az ipari termelés csökkenése az 1989 utáni öt évben Magyarországon 40%-os volt, így a főleg az iparban foglalkoztatott roma dolgozók elképesztő ütemben veszítették el munkahelyeiket. 1993 végén a 15-59 éves férfiaknál a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64 %, a cigány népességben 29 % volt! Az ipartelepek megszűnése következtében kialakult területi hátrány fokozottan sújtja a romákat, hiszen korábban pont a munkalehetőség érdekében költöztek a ma már periférikus helyzetű régiókba, ahol az országos átlagot jócskán meghaladó mértékű a munkanélküliség (lásd az ábrát!). A területi hátrány másik formája, hogy az 1990-es években a roma lakosság nagyjából 60 %-a lakott falvakban, ahol még

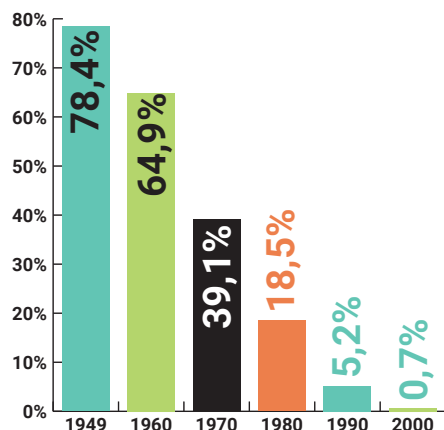
nehezebb volt a megélhetés, hiszen (1) nem rendelkeztek földtulajdonnal, (2) kevesebb a munkalehetőség, mint városi környezetben.

A munkanélküliség egyik (de nem egyetlen) oka az alacsony iskolai végzettség. Bár az államszocialista időszakban komoly előrelépések történtek a romák oktatási helyzetével kapcsolatban, a pozitív mutatók inkább mennyiségi, mint minőségi változást jelentenek valójában. Például 1971-ben a roma lakosság 20-24 éves korú tagjainak 27 %-a rendelkezett nyolc osztályos végzettséggel, ami már jelentős előrelépés volt a megelőző évtizedekhez képest. Ez a szám az 1993-as felmérés idején (ugyanebben a korosztályban) 77,7 %-ra nőtt, a 2003-as felmérés idején pedig 82,5 % volt. Tehát alig több mint 30 év alatt döntően megváltozott a hazai roma lakosság iskolázottsági szintje, azonban ez a változás elégtelennek bizonyult a rendszerváltást követő új környezetben.

Részben azért, mert a gazdaság szerkezetben végbement és végbemenő változások hatására egyre kevésbé alkalmazzák azokat az embereket, akik legfeljebb 8 osztályt végeztek, részben pedig azért, mert a munkaerő kínálat messze felülmúlja a keresletet, a munkaadók válogathatnak a munkavállalók közül, és e válogatásnak egyik kényelmes eszköze az iskolai végzettség használata (lásd az ábrát!).

A területi hátrány nem csökkent érdemben a rendszerváltás óta eltelt időszakban, a szegénység és a kilátástalanság újratermelődik települési és regionális szinteken egyaránt. Kemény István egyik írásában egyfajta visszarendeződésről beszél: „Azt is mondhatná valaki, hogy helyreállt a világrend. Természetesen egy régi világrend. A mai cigányok egy évszázaddal ezelőtti elődei napszámos munkával vagy más időszakos vagy alkalmi munkával keresték meg a kenyerüket. (...) Az ideiglenes és alkalmi munkaviszonyok azonban előtérbe kerültek a nem cigány szegényeknél is, és máig előtérben maradtak a mezőgazdaságban, az építőiparban és sok más területen.” (Kemény 2003: 71) Nem várt és nem előremutató „világrend” ez a 21. századi Magyarországon...

A 8 általános iskolai osztálynál alacsonyabb végzettségűek aránya a foglalkoztatottak körében, 1949-2000 (%) (Forrás: Dupcsik 2009: 287)

Fentiek ismeretében szinte „törvényszerű”, hogy a közvélemény összekapcsolja a szegénységet a cigányokkal, mondhatni a „szegénységnek sokak szemében roma arculata van”, annak ellenére, hogy a romák egy – nehezen meghatározható – része nem szegény és kirekesztett, számos nem roma ember pedig nagy szegénységben él. Ladányi János adatai szerint a kirekesztett felnőtt népességnek mintegy a negyede roma (2003: 23). Az MTA adatai szerint nőtt a szegény népességben belüli roma arány, de ezzel együtt sem lehet a szegénységgel kapcsolatban etnikai meghatározottságról beszélni. Az összes szegény mintegy 70 százaléka, a legszegényebb tízednek is a körülbelül a fele nem roma ember (Bass és mtsai 2007: 8).

A szegénység és a cigányság összemosásához kapcsolódó sztereotípiáknak, előítéleteknek fontos társadalomlélektani szerepe van, hiszen a sztereotípiák segítenek pozitívan értékelni „saját” csoportunkat, és igazolhatják a forrásokhoz (magasabb jövedelem, jobb iskolák stb.) való hozzáférésben mutatkozó különbségeket is. Nézzünk néhány adatot: 1994-ben a megkérdezettek 89 %-a egyetértett a következő állítással: „A cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdene dolgozni.” Egy 2000-ben készült felmérésben a válaszadók 28 %-a szinte az egész magyarországi roma népességet szegénynek látta, elutasította a külső társadalmi okok szerepét, csupán az érintetteket hibáztatva sorsukért. Bár a többségi társadalom elvárja a beilleszkedést, mégis az embereknek mindössze 20,5 %-a fogadná el szomszédjának a romákat. (Az adatok forrása: Csepeli 2008; Székelyi és mtsai 2001).

Legitimációs ideológia: szerepek és előítéletek

Az államszocialista rendszer és a központi tervgazdaság összeomlása utáni bizonytalan és nyugtalan időszakban a nemzeti eszme vette át a kollektív integráció szerepét. Az ideológiai vákuumba beáramló nemzeti identitás kérdései minden más identitás (például a nemi, társadalmi, családi, lakóhelyi stb.) kérdései fölé emelkedhetnek, a nemzeti problematika újra központivá vált, elemei át- és átszövik a politikai diskurzusokat. A nemzeti tudatnak szüksége van külső és belső „ellenségképre”. Szociológiai kutatások kimutatták, hogy „társadalmi opponensként” a nemzeti identitást erősítő belső csoportként jelennek meg a cigányok: „akitől” el lehet vagy el kell határolni „magunkat”.

LÉTEZIK CIGÁNYBŰNÖZÉS? [8. TÉVHIT]

Nyilvánvalóan durva előítélet összefüggést tételni a bűnözés és az etnikai hovatartozás között, a kriminológia tudományos

álláspontja szerint a bűnelkövetéssel kapcsolatos legnagyobb magyarázó erővel az elkövetők társadalmi helyzete, iskolai végzettsége, lakóhelye, életkora, környezetük anyagi helyzete bírnak. Különböző időszakokat vizsgáló

(1910-30-as, 1980-as évek) felmérések kimutatták, hogy a cigányok bűnözésének mértéke semmivel sem különbözik a hasonló társadalmi helyzetű csoportokétól.

A 20. század elején a

magyar anyanyelvűek bűnözési rátája (azaz 100 000 fő, 12. élet- évét betöltött személyre jutó jogerősen elítéltek száma) 500 és 700 között volt, míg a cigány anyanyelvűeké 1400 és 1700 között. Az adat önmagában igazolná az előítéletet, de hozzá kell tennünk két dolgot: (1) a magyarországi cigányoknak kevesebb mint a harmada volt cigány anyanyelvű, (2) ebben az időszakban a szegény sorsú napszámok bűnözési rátája 3001 volt! (Az adatok forrása: Pomogyi 2000)

Tauber István az 1980-as években statisztikai és empirikus kutatásokat is végzett a hátrányos helyzet és a bűnözés összefüggéseit vizsgálva. Mint írta: „Beigazolódott, hogy a foglalkozás, a gyerek-szám és az egy főre eső jövedelem valóban

olyan ismérvek, amelyek döntő módon meghatározzák az emberek réteghelyzetét. (...) Bizonyítást nyert az a tétel, hogy cigány bűnelkövetők esetében nem a 'cigány mivolt', valamilyen etnikai vonás az, amely bűnözésüket alapvetően determinálja, hanem azok az ún. 'kemény társadalmi tények', rétegmutatók, amelyek végső soron a cigányok réteghelyzetét meghatározzák.” (idézi: Dupcsik 2009: 228) Tauber adatai alapján Dupcsik a következő megállapítást tette az 1980-as évek vonatkozásában:

- 10 000 cigány keresőre 273 cigány bűnelkövető jutott
- 10 000 nem cigány keresőre, 107 nem cigány bűnelkövető jutott

- 10 000 nem cigány segéd munkásra, 414 nem cigány segéd munkás bűnelkövető jutott*

Maga a „cigánybűnözés” fogalom az államszocialista időkben bevett rendőrségi szaksargon volt, 1971 és 1989 között számon tartották a cigány bűnelkövetőket. A rendszerváltás után a bűnözők etnikai identitását már nem regisztrálták, viszont a fogalom „belopózott” a nyilvánosságba, jelentősen növelve szélsőjobboldali erők támogatottságát. A „cigánybűnözés” kifejezés formájában gyakorlatilag legitimé vált a nyílt rasszista beszéd Magyarországon, használatát áthatotta szinte az egész politikai elitet, a Jobbik pedig „kimondása által” foglalta el az „őszinte pozíciót” a hazai politikai térben.

A nehéz szociális helyzethez kapcsolódó tényeket (pl. munkanélküliség) és az ezekhez társuló képzeteket (munkakerülés, megbízhatatlanság, motivációhiány, bűnözési hajlam stb.) a többségi társadalom olyan etnikai, faji és/vagy kulturális jellemzőknek tartja, melyek mindenre érvényes módon jellemzik a cigányokat. Ezek az előítéletek és sztereotípiák valódi akadályt jelentenek a társadalmi integráció folyamatában és komoly lélektani teherként nehezednek a cigány/roma emberekre. (vö. 8. és 9. tévhit)

Az Európa-szerte megerősödő szélsőjobboldali mozgalmak - bár hasonló ideológiai sémákkal jellemezhetők - eltérő történelmi gyökerekkel rendelkeznek. Míg Nyugat-

Európában a bevándorlókkal szembeni idegengyűlölet, Kelet-Európában a rendszerváltás során bekövetkező társadalmi, gazdasági és identitásválság, valamint a hagyományos nacionalizmus a szélsőjobboldal fő mozgósító és szervező „ereje”. Térségünkben a szélsőségesek célpontjai a bűnbakká tett nemzeti és etnikai kisebbségek, illetve bizonyos politikai, társadalmi kisebbségek. (Az utóbbi években „természetesen” a bevándorlók is ellenségekkel váltak.)

A szélsőséges csoportok rasszista indíttatású, romaellenes támadásai főleg a 90-es évek első felében voltak gyakoriak, amikor megszorodtak a skinhead támadások. A 2000-es évek végén újabb gyűlölethullám indult meg, melynek mélypontja a hat halálos áldozatot követelő, rasszista gyilkosságsorozat volt.

A CIGÁNYOK NEM SZERETNEK DOLGOZNI? [9. TÉVHIT]

Mivel egyetlen társadalmi csoport sem létezhet gazdasági tevékenység nélkül, a probléma gyökere talán ott van, hogy ki mondja meg, mi számít „igazi” munkának? Melyik gazdasági tevékenységnek van megfelelő presztízse és elfogadottsága az adott kontextusban?

A kérdést történeti perspektívába helyezve azt látjuk, hogy a középkori, keresztény Európában az elit nézőpontjából kétféle munka létezett: a lovagi, szerzetesi munka egyfajta nemes „szolgálatot” jelentett, szemben az alacsonyabb rendűnek tételezett „kétkézi” munkával. A munka szó etimológiája is beszédes: a latin

labor fáradozást, csapást, a magyar munka szó szláv eredetű, eredeti jelentése: kín. A kétkézi munka megítélésén belül létezett még egy törésvonal is, mely a termelő tevékenységet végzők (paraszto, kézművesek) és a termelő munkát nem végzők (kereskedők, ke-
rítők, prostituáltak, mutatványosok, zenészek stb.) között húzó-
dott. Ez utóbbiak még alacsonyabb rendűnek számítottak. A korábbiakban láthattuk, hogy a cigányok a középkori munkahierarchiában többnyire ebbe a kategóriába kerültek, magasabb presztízst csak a legsikeresebb zenészek tudtak kivívni szakmájuknak.

A felvilágosodással és a polgári társadalmak kiépülésével a „fizetésért végzett munka”

(bérmunka) lett a mérvadó, ami hangsúlyosan elvált a „nem-munkától”, azaz az otthon, a családj számára végzett tevékenységektől. Ez a megközelítés napjainkban is elég domináns, a szerény munkabér mellett, vagy azt pótolni hivatott tevékenységeket (a csigagyűjtéstől az utcaseprésig) a többségi társadalom többnyire nem értékeli valódi munkavégzésként.

Sajnos a kutatói tapasztalat az, hogy a „dologtalan” cigány sztereotípa akkor is erősen él, amikor még az állami hatóságok is dolgozónak látják őket. Láthattuk, hogy a 19. század végi, illetve az 1970-80-as évekbeli mutatók alapján nem lehet munkakerüléssel vádolni a romákat. Egy, az 1980-as években végzett kutatás során

a cigányokra leginkább jellemzőnek tartott tulajdonságok mégis a következők voltak: munkakerülők (68%), piskosak (65%), jó zenei érzékük van (63%), lusták (58%), sokat hazudnak	(56%), primitívek (50%), szegények (39%).

Demokratikus átalakulás és a romák

A politikai rendszer átalakulása látszólag jelentős változásokat hozott a roma közösségekkel kapcsolatos állami attitűdök terén, viszont a roma (és nem roma) szegénység visszaszorítása vagy kezelése terén – ahogy korábban láthattuk – mégsem történt valódi paradigmaváltás.

A „Nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. törvény” lényegében etnikai kisebbségnek, szó szerint idézve „honos népcsoportnak” ismeri el a cigányokat (romákat), és lehetőséget ad számukra kisebbségi önkormányzatok megalakítására. A nyelvhasználati jogoknál már differenciáltabb az elismerés, hiszen „kisebbségek által használt nyelvnek számít a cigány (romani, illetve beás).”

A kisebbségi törvényt – főleg a romákkal összefüggésben – számos kritika érte. Szalai Júlia egy elemzésében rámutatott a kisebbségi törvény létrehozását motiváló külpolitikai okokra (nemzetközi elvárásoknak való megfelelés, határon túli magyarok helyzete) és arra, hogy lényegében a kisebbségi önkormányzatok sem rendelkeznek több hatalommal, mint a hatósághoz forduló bármely magyar állampolgár. A törvény szándéka szerint tehát a kisebbségek helyi önkormányzatai amolyan hagyományápoló egyesületek. A roma lakosság legfontosabb problémáit azonban nem a kulturális hagyományok kérdése jelenti, ezért sok esetben a cigány kisebbségi önkormányzatok (CKÖ) szociális, oktatási, foglalkoztatási kérdésekkel kezdtek foglalkozni. Ez viszont azzal jár, hogy a jelzett problémák „átsorolódnak” a CKÖ – inkább vélt, mint valós – hatáskörébe, azaz a társadalmi és gazdasági nehézségek etnicizálódnak, a „cigányok ügyévé” válnak.

A plurális demokrácia lehetőséget adott roma pártok létrehozására is, 1989 és 2010 között 29 roma pártot jegyeztek be, de ezen az úton egyetlen országgyűlési mandátumot sem sikerült szerezni egyik szervezetnek sem. A roma értelmiség soraiból többen is az országgyűlés tagjai lettek, de mindannyian valamelyik nagyobb, országos párt képviselőiként.

Összetett a szólásszabadságot élvező média szerepe a romákról való közgondolkodás formálásában. Egyrészt egyre nagyobb számban jelennek meg, és válnak ismertté roma művészek (főleg zenészek, énekesek, zenekarok), másrészt a döntően negatív „cigánykép” fenntartásában is fontos szerepe van a sajtónak. Számos elemzés mutatta ki, hogy a magyar sajtó a cigányságról többnyire mint problémahalmazról ír, és nem foglalkozik eleget azzal, hogy miért és hogyan alakult ki a hátrányos helyzet. A széles tömegeket elérő fórumokon (televízió, bulvárlapok) a romák több-

nyire olyan szerepekben bukkannak fel, amelyek nem kérdőjelezik meg a sztereotípiák érvényességét.

Az oktatási rendszerbe való sikeres bekapcsolódás a társadalmi mobilitás kiemelkedő feltétele. A decentralizált és egyenletlenül finanszírozott hazai közoktatás az elmúlt évtizedekben nem tudta érdemben csökkenteni a távolságot a szegényebb társadalmi rétegek és a középosztály között. Ez a feladat természetesen nem csak az iskolákon múlik, szegregált oktatási helyzetekkel sűrűbben találkozhatunk hátrányos helyzetű régiókban, kistérségekben. Az oktatási kormányzat a romák kapcsán már nem gondolkodik „felzárkóztató” osztályokban, mint az 1990-es években, vannak cigány szakkollégiumok, számos tanoda foglalkozik roma és nem roma tanulókkal, az egyházak „cigánymissziós”, segítő-támogató tevékenysége is felélénkült, de rendszerszerű megoldások máig nem születtek. A diplomás romák aránya 1-2% lehet napjainkban, ami komoly előrelépés a korábbi évtizedekhez képest, de jóval alatta marad az össznépszerűség hasonló mutatójának.

Ráadásul az oktatási hátrány nem csak a végzettségek területén mutatható ki. Ezt jól illusztrálja a közoktatásban használható tankönyvek, romákkal kapcsolatos tartalmi kapcsán folyó diskurzusok, viták. A romák tankönyvi jelenlétét sokszor téves információk, torz képi ábrázolás vagy egyszerűen „fehér foltok” jellemzik, így sem a roma származású tanulók, sem társaik nem kaphatnak kiegyensúlyozott információkat a roma közösségek történelméről, kultúrájáról.

Fontos megemlíteni azokat a (pártpolitikától részben vagy egészben független) hazai kezdeményezéseket, melyek a közélet, jogvédelem, a média, az oktatás vagy a kultúra területén igyekeznek nagyobb és minőségibb reprezentációt biztosítani a magyarországi romáknak. (Mivel egyre több ilyen progresszív folyamat indul el, nem tudunk teljességre törekedni.)

Roma Búszkeség Napja - Puczi Béla

https://index.hu/belfold/2017/10/07/mav_roma_buszkeseg_napja/

A roma szervezetek közös célja, hogy a roma közösségek elismerése ne pusztán jogi aktus legyen (a nemzetiségi elismerés ügyebár megtörtént), hanem valódi változások történjenek a társadalomban a romákkal kapcsolatos gondolkodásmód terén. A tudatosítás és a megjelenítés egyik fontos eszköze az emlékezetpolitika, mely szobrok, emlékművel és megemlékezések, demonstrációk formájában valósul meg. Van több roma holokauszt emlékmű, számos kisebb-nagyobb helyi emlékhely, mely az adott településen élő roma lakosság helytállásának vagy szenvedéseinek állít elméket. A legújabb emléktábla avatást az Idetartozunk Egyesület és a Roma Sajtóközpont szervezte, a Roma Büszkeség Napján. Az emléktáblán a méltatlanul elfeledett Puczi Béla látható, aki az 1990-es marosvásárhelyi pogrom idején „Ne féljete magyarok, megjöttek a cigányok!” felkiáltással sietett a városban élő magyarok segítségére.

Szintén a Roma Sajtóközpont szervezi az „Aranypánt díj” nevű programot, mely publicitást biztosít sikeres roma emberek számára, és tudatosan igyekszik rombolni az egyoldalú, sztereotip „cigányképet.”

A jogvédő aktivizmus terén mindenképp meg kell említeni a Roma Polgárjogi Mozgalmat, a Roma Parlamentet vagy a CFCF Alapítványt. Elsőként indított szakkollégiumi programot Magyarországon roma fiataloknak a Romaversitas Alapítvány.

A roma kultúra megjelenítését számos folyóirat (pl. Amaro Drom, Phralipe) és civil szervezet, a sajnos már megszűnt Rádió C, a modern divatot a cigány motívumokkal ötvöző Romani Design, a Kugler Art Szalon és Galéria, a cigány konyhát népszerűsítő projektek, mint a Romani Platni vagy a Romani Gastro igyekszik biztosítani.

HÁNY ROMA ÉL MAGYARORSZÁGON? [10. TÉVHIT]

A roma lakosság nagyságát illetően igen sok téves elképzelés kering, a nem romák és egyes roma értelmiségiek hajlamosak a tudományosan megalapozott becsléseknél jóval magasabb adatot feltételezni (leggyakrabban 1-2 millió fő körüli számok merülnek fel). Iskolás gyerekek pedig akár még en-

nél is többre, akár 3-5 millióra (!) is becsülik a roma lakosság nagyságát.

A probléma egyik gyökere, hogy nem feltétlenül egyértelmű: „ki a cigány”? A tudományos megközelítések alapvetően két meghatározást tartanak számon: (1) aki önmagát romának/cigánynak vallja; (2) akit a környezete romának/cigánynak tart (azaz egyfajta külső besorolás). Ez utóbbi besoro-

lás morális szempontból megkérdőjelezhető, azonban ha abból indulunk ki, hogy az ily módon besorolt személyt (függetlenül saját, szuverén identitásától) hárányok, ill. eltérő bánásmód érheti, akkor van társadalmi jelentősége ennek az adatnak is.

A népszámlálások önbevalláson alapulnak, ezek alapján az elmúlt években a következő megállapítást tehetjük:

- 1990-ben 142 683 fő;
- 2001-ben 193 764 fő;
- 2011-ben 308 957 fő vallotta magát romának vagy cigánynak.
- 1971-ben 320 000 fő;
- 1993-ban 468 000 fő;
- 2003-ban 570 000 fő körüli lehetett a cigányok száma Magyarországon.

A második világháborút követő időszakban három nagyobb, reprezentatív mintán alapuló szociológiai felmérés volt, melyek során azt tekintették cigánynak, akit nem-cigány környezete annak tartott. Az eredmények alapján a kutatók az alábbi becsléseket tették:

A napjainkban olvasható, mértékadó becslések 7-800 ezer főre teszik a roma lakosság nagyságát.

Látható, hogy a cigány/roma lakosságszám kétfajta megközelítése igen eltérő képet mutat, ugyanakkor az is feltűnik, hogy az önbeval-

lásokon alapuló adatok száma nagyobb ütemben nő, mint a külső besoroláson alapuló becslések. Ennek hátterében feltehetően az áll, hogy (1) a 2001-es népszámlálás óta lehetőség van többes nemzetiségi kötődést is jelölni, azaz nem muszáj „választani” a magyar és a cigány/roma identitás között; (2) a roma mozgalom fejlődése nyomán vélhetően egyre többen vállalják roma vagy cigány identitásukat.

Kiemelt jelentősége van a roma kulturális reprezentációnak, azonban önmagában a kultúra élményt és értéket közvetítő megnyilvánulásai nem tudják átírni a köztudatban, a szókimondásban rögzült hamis képeket, és a nagyon is valós szegénységet. Ehhez markáns állami beavatkozásra lenne szükség.

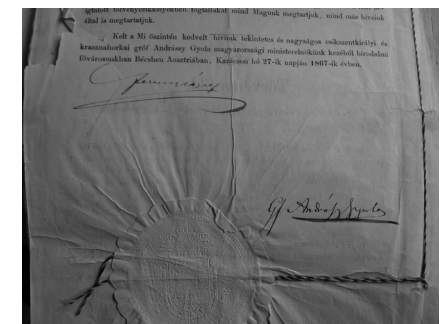
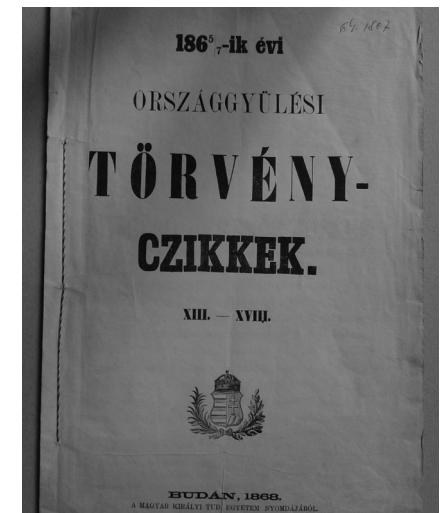
Zsidó társadalom- történet a 19. század végétől napjainkig

| JOGEGYENLŐSÉG, ASSZIMILÁCIÓ

Az emancipáció felé

A középkori, újkori Magyarország társadalmában együtt és egymás mellett éltek különböző etnikai csoportok, akik közös őstől származtatták magukat (például magyarok, szlovákok, szerbek, horvátok, németek, románok, zsidók). Hasonlóan sokszínű képet mutat az ország vallási térképe: a keresztény vallású többség mellett éltek zsidók, iszlámhívők, és - régi kifejezéssel élve - pogányok. A keleti és nyugati kereszténység szétválása (1054) és a reformáció (16. század) nyomán pedig a kereszténységnek is több felekezete alakult ki. A 20. század első feléig ugyanakkor az itt élő emberek egyik legfontosabb ismertetőjele az volt, hogy melyik társadalmi csoportba tartoztak. Ez alapján beszélhetünk például szegény vagy gazdag parasztokról, jobbágyokról, katonákról, főnemesekről, köznemesekről, hivatalnokokról, papokról, polgárokról. Elsősorban az itt élők társadalomban elfoglalt helye volt az, ami meghatározta, hogy milyen jogai és kötelezettségei voltak az embernek, és ezek jellemzően a születéstől a halálig alakította mindenki sorsát, csekély átjárási lehetőséget teremtve a rétegek között. Az egyenjogúságot az egy társadalmi rétegbe (rendbe) tartozók között egyenlőségként értelmezték. Az emberek általános egyenlőségének gondolata a felvilágosodás eszméi nyomán a 18. század végétől kezdett politikai programmá válni Európában. Az egyenjogúságra építő liberális politikai gondolat Magyarországon is arra törekedett a 19. század első felétől, hogy lebontsa a középkori társadalomszerkezetből származó rendi-vallási korlátokat, és minden embernek egyenlő jogokat biztosítsanak.

A történelmi Magyarország területén a honfoglalást megelőzően is éltek zsidók, majd az ország középkori-újkori történelmében is folyamatosan jelen voltak. A társadalomban elfoglalt helyüket vallási és etnikai azonosságuk és a többségtől való különbözősé-

ZSIDÓ EMANCIPÁCIÓ ELFOGADÁSA forrás: milev.hu

gük határozta meg. Ezzel együtt a zsidó közösség tagjai mindennapos kapcsolatban voltak a más háttérű magyarországi emberekkel. A felvilágosodásban gyökerező jog-egyenlőség (emancipáció) gondolata érintette többek között a jogfosztott jobbágyokat, a protestáns felekezeteket és a hazai zsidókat is. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc magyar vezetői egyik utolsó intézkedésükkel határozatba foglalták a magyar zsidóság egyenjogúságát (emancipációját), amely azonban a szabadságharc bukása miatt inkább inkább szimbolikus jelentőségű volt.

A kiegyezés évében, 1867-ben törvény született arról, hogy a zsidó vallásúak is ugyanolyan jogú polgárai a hazának, mint bármely más felekezet tagjai. Az izraelita felekezet viszont továbbra is másodrendű egyház volt Magyarországon, például nem részesült állami támogatásban. A polgári esküvő intézményének hiányában lehetetlen volt a zsidó és keresztény magyarok közötti vegyesházasság, míg az eltérő keresztény felekezethez tartozók házasságát elismerték. Az 1894-95-ben született egyházpolitikai törvények az utolsó akadályt is elgördítették a zsidók emancipációja elől. Az állami tisztviselő előtt megköthető házasság bevezetésével egy zsidó és egy keresztény akadály nélkül törvényesíthette kapcsolatát. Rabbi is szolgálhatott a honvédségben, illetve a kórházakban, az izraelita hitközség a többi keresztény egyházzal egyenlő arányban részesedhetett egy község vagy város egyházi célra tett adományából. Ezek az intézkedések szimbolizálják többek között a korabeli magyar politika és társadalom befogadó attitűdjét, másfelől utalnak a magyarországi zsidóság egyre növekvő részében teret nyerő asszimiláció vagy integráció jelenségére.

Magyar zsidóság a dualizmus kori Magyarországon

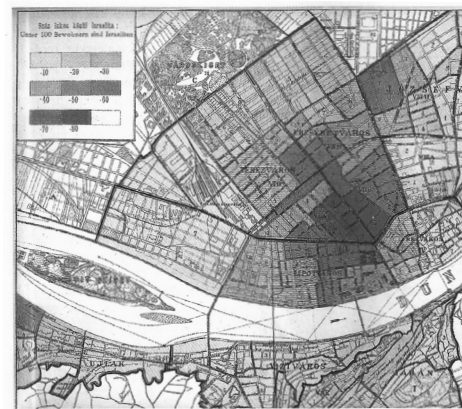
Az asszimiláció kifejezéssel egy kisebbség tagjainak a többség szokásaihoz, életmódjához, nyelvéhez való igazodását is jelöljük. A magyarországi városi zsidóság a keresztény magyarsághoz való hasonulás útjára lépett a korban. A magyar zsidók 80%-ának anyanyelve a 19. század közepén még a német volt, az 1910-es népszámlálás szerint pedig közel 4/5-öd részüknek a magyar. A zsidó családok németes hangzású vezetéknévüket egyre nagyobb számban magyarosították: az 1894 és 1918 közötti névmagyarosítások 61%-a zsidó kérelmezőt takar. Folyamatosan növekedett a vegyesházasságok aránya, sok magyar zsidót hétköznapi öltözete sem különböztette meg, és sokan hagyták el a zsidó vallást: megkeresztelkedtek. Ugyanakkor az egy-máshoz hasonulás távolról sem volt egyirányú. A magyar zsidóság például jelentős szerepet játszott a kapitalista vállalkozói stratégiák hazai meghonosításában. A magyar zsidók nem olvadtak be a többségi társadalomba, vallásukat és kultúrájukat, identitásukat megőrizték azzal együtt, hogy utóbbinak részévé vált a magyarsággal való azonosulás. Még a modernizálódó neológ zsidóságtagjai is jellemzően megtartották például vallásukat, és a zsidóság mint kulturális hagyomány erősen jelen volt önazonosságukban. Az asszimiláció kifejezés kapcsán érdemes a folyamat kölcsönösségét, a sokszínűséget és a többes identitások jelenlétét hangsúlyozni. A 19. század második felének gazdasági és társadalmi modernizációja a zsidó vallást és életmódot is érintette. A század második felében a zsidó vallás három irányzatra

szakadt annak megfelelően, hogy a hívek és vezetőik a zsidó vallási előírásokat és a hagyományt mennyiben kívánták megreformálni.

A Dohány utcai neológ zsinagóga

Az orthodoxok ragaszkodtak a kelet-európai zsidóság hagyományos nyelvéhez, a jiddishez (a német és a héber nyelv keveréke), fontos volt számukra, hogy egy-egy településen elkülönülve, a zsinagóga közelében lakjanak, és elvetették a vallási rítusok megváltoztatását is. A neológok egyre inkább magyar anyanyelvűvé váltak, támogatták a hitközségi oktatás magyar nyelvűvé tételét. A status quo ante csoport a középutat képviselte, ők ragaszkodtak a szakadást megelőző, egységes állapot fenntartásához.

Zsidók területi eloszlása Budapest, 1891

Forrás: Kőrösi-Thirring, Budapest Fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. 2. kötet

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Magyarországon (Horvátország nélkül) 911 ezer zsidó (izraelita) vallású személy élt, ez az összlakosság 5%-a volt. A számok 1850-ben: 339 ezer zsidó, az összlakosság 3,7%-a. A zsidóság jelentős része a XIX. század utolsó évtizedeire kilépett abból a szerepből, amibe a korábbi évszázadok során kényszerült. A folyamattal párhuzamosan megjelentek a modern kor zsidóellenes eszmeáramlatai is, amelyek már nem vallásként te-

A Klausztéri téri piac, a 1890 körül.
Forrás: www.fszek.hu

kintették és támadták a zsidóságot, hanem a megszülető fajelmélet hatására különálló fajnak tételezték. A modern antiszemitizmus megjelenésében kulcsszerpet játszott az 1882-es tiszzaeszlári vérvád, amely szerint a helyi zsidók rituálisan meggyilkoltak egy keresztény lányt. A középkori viszonyokra emlékeztető vád nyomán perve fogták az érintett tiszzaeszlári zsidókat, a modern magyar jogállamnak pedig fontos próbaköve volt a per, amely végül a vádlottak felmentésével végződött. Ugyanakkor az események hatására megalakult az Országos Antiszemita Párt, amely be is jutott a magyar országgyűlésbe.

Országos Antiszemita Párt, amely be is jutott a magyar országgyűlésbe.

Ortodox zsidók Galíciában az első világháború alatt

Az első világháború

Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében a becslések szerint az első világháború alatt legalább tízezer zsidó származású katona esett el. „Azért a magyar zsidók chanuka-ünnepükön szent tanúságot tesznek arról, hogy az emlékezet lángjait a hazafias eszmék közös oltárán gyújtják föl és a hősiesség hagyományát magyarokul, más vallású magyarokkal együtt, vérük közös áldozásában pecsételik meg.” – buzdított például a neológ Egyenlőség című hetilap 1915-ben.

Mindez nem akadályozta meg, hogy a világháború során egyre erőteljesebb antiszemitizmus uralkodjon el a magyar közbeszédben és közgondolkodásban. Az orthodox zsidók - például jellegzetes ruházatuk következtében - könnyedén válhattak köznapis antiszemita érzelmek és támadások céltáblájává. 1914/1915 telén az orosz offenzíva elől 20-25 ezer galíciai zsidó menekült Magyarországra, akiket sokan idegenkedve fogadtak. A neológ zsidókra ugyanakkor szintén sokszor gyanakvóan tekintettek, kétségbe vonva magyarsághoz tartozni akarásuk őszinteségét. Ezek az előítéletekből fakadó feszültségek a háború elhúzódásával felerősödtek.

A háborús kudarcok, a hátszág nehézségeit többen a magyar zsidók nyereszkeségének, aknamunkájának tulajdonították. Ezek a gondolatok megágyaztak azoknak az elképzeléseknek, amelyek a veszteségekért, a háborús vereségért bűnbakká tették a hazai zsidóságot.

| A MONARCHIA ROMJAIN

Forradalmak

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1918 őszén vereséget szenvedett, a birodalom szétesett. Október végén kitört az őszi forradalom Budapesten. Az őszi forradalom nyomán Magyarországon kikiáltották a népköztársaságot. A frissen megalakuló utódállamok (Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Csehszlovákia, illetve Románia) hadseregei megszállták a történelmi Magyarország nagy területét. Eközben a belpolitikai stabilitást teljesen aláaknázták a háborús kimerültség, a frontról sokszor szervezetlenül, fosztogatva hazatérő katonák áradata, a több mint fél évszázada megoldatlan nemzetiségi kérdés és mély társadalmi feszültségek. Utóbbi egyik megnyilvánulása volt, hogy néhány hónap lefolyása alatt több mint hatezer zsidót vertek meg vagy raboltak ki.

A kül- és belpolitikai nehézségekkel nem tudott megbirkózni az új kormány. Károlyi Mihály köztársasági elnök számításait keresztül húzva, aki egy önálló szociáldemokrata kormánynak szeretne átadni kormány helyét, március 21-én a szociáldemokraták a bebörtönözött kommunistákkal együtt vették át a hatalmat. Az 1919. augusztus 1-ig tartó Tanácsköztársaság teljhatalmú irányító szerve, a Forradalmi Kormányzótanács a kommunista diktatúrát kívánt létrehozni, és a ter-

ror eszközével üldözte ellenfeleit. A hivatalos zsidó szervezetek örömmel fogadták az őszirózsás forradalmat. Sokan hittek egy új társadalom lehetőségében, amely radikális egyenlőségre épül, így képes megszüntetni a kapitalista Magyarország súlyos társadalmi egyenlőtlenségeit és az abból fakadó feszültségeket, egyúttal pedig véget tud vetni a különböző nemzetiségi/etnikai vagy társadalmi csoportok elnyomásának. Az új politikai döntéshozó szervezetben, és a Tanácsköztársaság vezetői között is a zsidó származású magyarok aránya jelentős volt. Ezt a tényt azonban azzal együtt érdemes értelmezni, hogy a zsidó származás jellemzően nem takart zsidó identitást. A Tanácsköztársaság vezetője, Kun Béla megfogalmazásában: „Nem zsidó vagyok, hanem kommunista.”

A kommunisták diktatúrája és terrorja egyaránt sújtotta a zsidó és a keresztény hátterű magyar embereket. 1919 áprilisában a kommunisták betiltották a felekezeti intézmények és a szabad sajtó működését. Az egyházaktól elkobozni rendelt vagyon nagyságrendje tekintetében csak a katolikus egyház előzte meg a zsidó hitközségeket. A tulajdonok elvétele (birtok, gyár, műhely) ugyanúgy sértette a zsidók érdekeit, mint minden vagyonnal bíró érdekét. A terror során kivégzett 570 ember közül 44 zsidó vallású volt. A pesti hitközség vezetőit – más zsidó közéleti szereplőkkel együtt – letartóztatták, és toloncházban őrizték, több esetben megkínózták. Az országszerte „megelőző” jelleggel túszul ejtett 715 „ellenforradalmár” közül mintegy 160 volt zsidó. Vagyis az, amit a kortársak egy része „zsidó terrornak” nevezett, a valóságban a zsidókat épp úgy sújtotta, mint mindenki mást. A társadalom jelentős része mégis a Tanácsköztársaság vezetőit zsidóként azonosította, és a proletárdiktatúra „zsidó diktatúráként” rögzült a Horthy-korszakban. A társadalom tetemes része nem tett különbséget zsidó származás és zsidó identitás között. A háború alatt fellángoló, majd azt követően politikai irányítóként funkcionáló antiszemitizmus így a zsidóság egészét tette meg bűnbaknak a 1918/1919-es eseményekért, közvetve pedig a háborús vereséért és Trianonért is.

A trianoni békeszerződés

A trianoni békeszerződés következtében Magyarország elvesztette történelmi területének kétharmadát, lakossága a korábbi létszám 43%-ára csökkent. Az etnikai határokat figyelmen kívül hagyó szerződés – 3,2 millió magyar került az új magyar határokon kívülre – magában hordozta az újabb konfliktusok lehetőségét. Nem csupán a magyar politikai fejlődést helyezte kényszerpályára – a két világháború között nem volt Magyarországon politikai erő, amely feladta volna a revízió gondolatát –, hanem a térség stabilitását is aláásta.

Az őszirózsás forradalmat követően a magyar zsidó szervezetek ígéretet tettek a kormánynak arra, hogy nemzetközi kapcsolataikkal segítik Magyarország helyzetét a kisantant országok (Románia, Csehszlovákia, Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) területi követeléseiével szemben.

„Mi magyar zsidók magyarok akarunk maradni és nem hagyjuk el magyar hazánkat legnagyobb nyomorában [...] E célra azonban szükségünk van a törhetetlen, sérthetetlen, integer Magyarországra, szabad fejlődési lehetőségekkel. Angol, amerikai, francia, svájci hittestvéreink, támogassátok befolyástokkal, kérelmeitekkel a ti kormányaitoknál a magyar béke delegáció kérelmét” – írta a Pesti Izraelita Hitközség közleménye 1919 augusztusában. Az 1919-es Nemzetközi Izraelita Kongresszus magyar delegációja is sokat tett azért, hogy a Kongresszus tekintetbe vegye a magyar zsidóság igényeit, és azokat tolmácsolja a párizsi békekonferencia győztes hatalmai felé. A rendezésben azonban ezeket az igényeket végül nem vették figyelembe.

A magyarországi zsidóság jelentősebb központjai közül Trianon következtében több az új határokon kívülre került. Csehszlovákia része lett a kárpátaljai Munkács, illetve Románia része lett Máramarossziget, ahol a lakosság 44%, illetve 37%-a volt izraelita vallású az 1910-es népszámlálási adatok szerint.

A szabadkai szeccsessziós zsinagóga

A felvidéki Kassa 15%-a, Pozsony 10,5%-a követte az izraelita vallást. A Romániához került Nagyváradon ugyanez az arány közel 24%, Szatmárnémetiben 21%, Kolozsváron 12% százalék volt. A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt területeken Újvidék lakosságának 7%, Szabadkán 4,5 százalék volt a zsidó lakosok aránya.

Az elcsatolt területeken (Horvátország nélkül), az 1910-es adatok szerint, összesen 438 ezer izraelita vallású magyar állampolgár élt, míg a trianoni Magyarországra számított népességszám ekkor 471 ezer fő. Röviden: a hazai zsidóság közel fele az új határokon túlra került. Ugyancsak az 1910-es népszámlálás adatai szerint a magyarországi izraelita vallásúak túlnyomó része magyarnak vallotta magát, vagyis a trianoni békeszerződés által elcsatolt területeken élő zsidóság elsősorban a magyar nemzettel vállalt sorközösséget. 1920 után Romániában és Csehszlovákiában éppen ezért a népszámlálásokban a zsidókat külön nemzeti kisebbségként igyekeztek feltüntetni a magyarok számának statisztikai csökkentése érdekében. Ennek ellenére a szlovákiai zsidóság komoly része vallotta magát magyarnak és szavazott magyar pártokra továbbra is. Legrosszabbul talán az erdélyi zsidóság járt, amely egy részről alanya volt a magyarellenos románosítási intézkedéseknek (1923-ban az izraelita iskolákban is betiltották a magyar nyelvű oktatást), másrészt szembeesnie kellett a magyarországhoz mérten is erős romániai antiszemitizmussal.

A háború alatt és után megerősödő antiszemitizmus Trianon fő bűnbakjának a zsidóságot tette meg. Az elterjedt vélekedés szerint a háborús vereségért, az 1918/1919-es forradalmakért, a kommunista vörös terrorért, végső soron pedig Trianonért is a zsidóság a felelős. A valóság ezzel szemben az, hogy az asszimilálódó, tehát erős magyar nemzeti tudattal rendelkező zsidóság hivatalos szervezetei mindent megtettek a történelmi Magyarország egyben tartásáért, a trianoni döntés pedig ugyanúgy sújtotta a zsidóságot, mint a magyar társadalom többi részét. A trianoni döntés alapvetően változtatta meg az új határokon belül maradt zsidóság helyzetét mind lélekszáma és területi megoszlása, mind társadalmi összetétele és helyzete tekintetében. A trianoni Magyarországon a zsidók aránya 5%-ról 5,9%-ra nőtt a csökkenő össznépesség miatt.

| SOKSZÍNŰ MAGYAR ZSIDÓSÁG A HORTHY-KORSZAKBAN

A magyarországi zsidóság összetételét a trianoni békeszerződés jelentősen módosította. Túlsúlyba kerültek a zsidóságon belül a fővárosi zsidók, a két világháború közötti időszakban minden második magyar zsidó élt Budapesten, míg korábban az arány kb. 25% volt. A történelmi Magyarország területén többségben voltak az „óhitű”, ortodox zsidók (52%) a modern vallási irányzatot követő neológokkal (42%) szemben, de a trianoni Magyarországon a neológia került többségbe. A községi, kisvárosi zsidóság körében jellemzően többségben voltak a hagyományhoz hű ortodox hitközségek, míg a budapesti zsidóságnak csak hozzávetőlegesen egytizede volt ortodox. A zsidóságon belüli ortodox-neológ törésvonal (noha ebbe a két kategóriába nem fért bele a hazai zsidóság összes csoportja) a két világháború közötti korszakban is meghatározta a zsidó családoknak a magyar társadalomban elfoglalt helyét.

Szombaton zárva tartó üzletek a Király utcában, 1937. A felvételt egy képsorozat része, amit egy szélsőjobboldali lap rendelt a környékbeli zsidóság magas részarányának illusztrálására.
Forrás: www.fszek.hu

Ortodoxok

Az ortodox zsidók szigorú vallási előírásait követve az imaházhoz és a rituálék helyszíneire közeli utcákban éltek, és noha a nyelvi asszimilációnak köszönhetően egyre többen beszéltek magyarul, sokak anyanyelve – főként Északkelet-Magyarországon – a jiddis maradt. Az ortodox hívókra általánosságban jellemző még a Horthy-korban is, hogy a hagyományos vallássághoz, a zsidóság régies gazdasági-kulturális szerepvállalásához, szokásaihoz hűek maradtak. Híveik számára saját hagyományos, hitközségi iskoláikat (jesiva, héder) ajánlották, ahol az évszázados tanterv szerint oktatták a hébert és a zsidó vallási ismereteket. Egy ortodox családban a házasságkötésnél jellemzően a szintén ortodox pár jöhetett csak szóba. A házasság előtti szexualitás tiltottnak számított, gyakori volt a korai házasságkötés. Egy kortárs ortodox zsidó így emlékezik ezekre az évekre: „Példaként említhetem saját emlékeimet a kiskőrösi jesivából (talmudi iskola), ahol 1943-1944-ben (!) tanultam. A diákok télen-nyáron, reggel öt órakor a bet midrásban (tanház) voltak a rabbi óráján. Mire a jesiva-növendékek megérkeztek, legalább százán a helyi férfiak közül már ott voltak. Pontban negyed hatkor megérkezett a rabbi, akkor mindenki, aki mellett elhaladt, a tiszteletére felállt, és csak akkor ült le újra, amikor a rabbi már tovább ment. Az óra negyed hétig tartott, a Talmudot tanulták (...). A tanítás után az imaházban a közös imához szükséges legalább tíz felnőtt férfi (minján) imádkozott. (...) Péntek délutánként az egész ortodox közösség a szombat (szombat) fogadására készült, megteltek az imaházak az ünnepelőbe öltözött, mély áhítattal imádkozó közönységgel. Az esti ima után a gabaj (gondnok) elhelyezte a távoli vidékről érkezett vendégeket a közösség tagjainál. Legtöbbjük koldus volt. (...) Szombat délután vagy kora este, az ünnep kimenetele előtt, az imaházban volt az utolsó, harmadik szombati étkezés: két zsömle, amelyhez szardíniát vagy ecetes halat táltak. A kora esti fények misztikus hangulatában énekelték az asztal körül ülők a melankolikus zemiroszokat (asztali ének), egy másik, jobb, igazabb, zsidóbb világ utáni vágyakozással. (Dov Landau)”

A kiskőrösi zsidó iskola tanulói, 1935

Az ortodox hívők a gazdasági életben elfoglalt szerep tekintetében is hűek maradtak az évszázadokon keresztül kialakult mintákhoz, szerves részeit képezve a helyi társadalom gazdasági munkamegosztásának (kis- és vándorkereskedelem, szatócsbolt, kocsmabérlés, kézművesek, kisparosok). Főként a Kelet-Magyarországon élő ortodox zsidók tömegei éppolyan szegénységben éltek, mint keresztény társaik. A hagyományörző zsidósághoz tartoztak a haszidizmus új irányzatai, melyek Északkelet-Magyarországon és Észak-Erdélyben terjedtek el, és amelyek egy-egy csodarabbi (cádik) tanításai köré csoportosulva jelenítettek meg egy sajátosan misztikus zsidó életmódot és vallásgyakorlatot.

Modernizálódó zsidók

A Horthy-korszakban a magyar zsidók többségét olyanok alkották, akik a zsidó válásosság modernizálódó közösségeihez tartoztak (neológ, status quo ante), vagy a hitközséghez nagyon laza vagy semmilyen kapcsolat sem fűzte őket, de egy népszámlálás alkalmával izraelitának vallották magukat. A csoport jellegzetességei a szakmai-foglalkozási szerep, a családok iskoláztatási stratégiái, a lakóhely megválasztása kapcsán is megragadhatóak. A hazai modern zsidóság a magyarországi társadalmi-gazdasági modernizációban népességi arányát jóval meghaladó mértékben vett részt. E jelenségnek összetett és évszázadokra visszanyúló társadalomtörténeti okai vannak. Itt pusztán azt a tényt rögzítjük, hogy a modern vallásos és világi zsidók a szó átvitt és szoros értelmében is kiléptek abból a zárt társadalmi-válási közösségből, amiben évszázadokon keresztül Magyarországon éltek, és a haza

egyenjogú polgáraiként éltek az érvényesülés lehetőségeivel. Tagjaik a közélet és a gazdasági élet fontos szereplőiként integráns részét alkották a magyar társadalomnak. A cégvezetők, a háztulajdonosok, az ügyvédek, orvosok, újságírók között jelentős arányban találunk magyar zsidókat.

Az ipar és a kereskedelem területén, valamint a szellemi pályákon elfoglalt szerepnek megfelelően a modern magyar zsidóság lakóhelyéül is elsősorban a városokat és a fővárost választotta. Bár találhatók különbségek aszerint, hogy mely városrészben milyen státuszú családok laktak, a zsidóság modernizálódó rétegeihez tartozók számára - az ortodoxoktól eltérően - már nem a zsinagóga és a rítusok helyéhez való közelség volt a lakóhelyválasztás elsődleges szempontja.

Hasonló különbséget találunk a hagyományos iskolákhoz ragaszkodó ortodox hívőkhöz képest az iskoláztatás terén. A modern magyar zsidók - elsősorban a közép- és felső rétegekhez tartozó családok - gyermekeik számára neves keresztény (ezen belül főleg protestáns) vagy világi reáliskolákat, gimnáziumokat választottak a zsidó középiskolák helyett. Ebben látták ugyanis annak zálogát, hogy az utánuk következő generációk már gyerekkortól kezdődően együtt mozognak nem-zsidó társakkal, és így a társadalmi integráció esélye számukra is biztosított lesz. A neológ zsidóság zsinagógáiban magyar nyelvű volt az istentisztelet, e családokban már csak elvétve, az idősebb generáció tagjainál található nem magyar anyanyelvűeket. A neológ házasulandók egyházi és polgári házasságot is kötöttek - sok hagyományörző, ortodox párral ellentétben, akiknek frigyét csak a rabbi áldotta meg. A neológ zsidóság integrációja kapcsán ismét fontos rögzíteni, hogy magyarosodó zsidók és keresztény magyarok kölcsönösen hatottak egymás értékvilágára, családi stratégiáira. Amit asszimilációnak, a zsidóság elmagyarosodásának szoktak nevezni, az valójában kölcsönös egymásra hatás, sokszínű összmunka volt.

Identitások

Nem egyszerű múltbéli identitásokat rekonstruálni. Különösen nehéz társadalmi csoportok identitását feltárni, hiszen a csoport valójában annyiféle emberből áll, ahány tagja van. Más a helyzet, ha kívülről határozzák meg valakinek a hovatartozását - ebben az esetben a személyes önazonosság megnyilvánulásának helyébe egy hatalmi szóval rákényszerített címkéről beszélhetünk. A 20. századi magyar történelemben többször előfordult, hogy az ily módon meghatározott emberek csoportjaival szemben az államhatalom súlyos visszaéléseket követett el, a magyar zsidóság esetében például százezreket küldött a halálba.

A Horthy-korszak magyar zsidó önazonosságának vizsgálata történhet a korabeli népszámlálási ívek alapján. Ezek szerint 1920-ban a trianoni Magyarország területén kb. 473 ezer izraelita vallású élt, a korszak utolsó censusa szerint (1941) ez a szám 401 ezerre csökkent. A csökkenő izraelita létszám az összlakosság növekedésével párosult, így az izraeliták aránya 5,9%-ról 4,3%-ra csökkent. A számok azo-

kat az embereket takarják, akik egy hivatalos helyzetben, a népszámlálás során izraelitának, tehát zsidó vallásúnak vallották magukat. Ez biztosan csak annyit jelentett, hogy zsidó vallásúnak született az illető (vagy később zsidó vallásra tért, de ez a korszakban elenyésző számban fordult elő), és a nyilatkozat pillanatáig nem tért át más vallásra. A népszámlálási statisztika ugyanakkor nem tartalmazza azokat az embereket, akik ugyan zsidó származásúak voltak, de nem tartoztak az izraelita hitfelekezethez. Erre a leggyakoribb példa az volt, amikor valaki megkeresztelkedett (ki-keresztelkedett), tehát az izraelita hitről áttért a keresztény hitre. A keresztény hitre áttért zsidókról vezetett statisztika 1919 és 1941 között összesen 36 648 ilyen áttérést jegyzett fel, az esetek fele a zsidótörvények megszületésének következménye volt. Az áttérések motivációi között főként a vegyesházasság és különösen diszkriminációtól való félelem szempontjait találjuk. Kortársi tapasztalások (pl. Bibó István) alapján az is megállapítható, hogy a zsidó származás tényét a Horthy-korszak társadalmában – akár pozitív, akár negatív, akár semleges előjellel – kölcsönösen számon tartották zsidók és nem-zsidók. Ilyen értelemben a személyes identitástól függetlenül zsidóként azonosíthatnak olyanokat is, akik önmagukat nem, vagy nem szerették volna annak tartani.

Ha az antiszemita törvényhozás által érvényesített faji, származási szempont alapján tekintünk a hazai zsidóságra, a zsidók közé számítandóak az izraelita felekezethez tartozók, a megkeresztelkedett zsidók (bizonyos kevés számú kivételtől eltekintve), illetve azok a keresztények is (bizonyos kevés számú kivételtől eltekintve), akik vegyesházasságból vagy akiknek a szülei vegyesházasságból származtak, továbbá akiknek egyik szülője izraelita házasságból született. A meghatározás bonyolultsága tükrözi a helyzet gyilkos fonákságát. Az egyéni önazonosság megvallása helyett az állam kényszerített alattvalóira egy identitást és ehhez kapcsolódó joghatványokat, mellyel igyekezett lefedni minden olyan embert, akinek ereiben „zsidó vér” csörgedezhet. Ezzel a jogfosztó magyar állam megalkotott egy negatív önazonosságot is: zsidó az, akit zsidóként üldöznek.

„Magyarok vagyunk és a zsidó vallást követjük” – olvasható az 1921-es Héber olvasókönyvben, amelyet zsidó vallási iskolákban használtak. Az izraelita felekezetűek több mint 95%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek (1930-ban például 97%). A magyar zsidók elsőprő többségét anyanyelve, kultúrája, hazafisága a magyar nemzethez kötötte.

| ZSIDÓELLENESSÉG ÉS ZSIDÓTÖRVÉNYEK A HORTHY-KORBAN

Zsidóellenesség Magyarországon

Magyarország elveszítette az első világháborút, melyben a történelmi Magyarország lakosai közül elpusztult mintegy 530 ezer ember, megsebesült 1,4 millió fő és fogásba esett több mint 830 ezer katona. A trianoni békeszerződés szentesítette az ország területének és lakosságának csökkenését. Az ország nem csupán a vesztes háború okozta gazdasági krízistől szenvedett, de otthont kellett biztosítania a 400 ezer magyar menekültnek is. Az 1918 őszét követő másfél év alatt a magyar társadalom három alkalommal élt át rendszerváltozást: az őszirózsás forradalom egy borulékony polgári demokratikus rendszert hozott létre a dualizmus romjain, ezt a Tanácsköztársaság kommunista diktatúrája váltotta fel, majd ennek bukásával megkezdődött a tekintélyelvű Horthy-rendszer kiépülése. Az utóbbi két politikai rendszer – ugyan eltérő ideológiák nevében – tudatosan alkalmazta ellenfelei vagy az annak tartott emberek ellen a terror eszközeit. Ezek a tragédiák és változások minden társadalmat alapjaiban ráztak volna meg, így volt ez Magyarország esetében is.

Az igazságtalan és tragikus hatású békeszerződés összetett okainak elemzése helyett a magyar politikai közösség bűnbakká tette és összemosta egymással a polgári demokratákat és a kommunistákat, a különféle identitású zsidó és nem zsidó politikusokat, és megalkotta – a később jelentős „karriert” befutó – a „nemzetére rontó baloldali-zsidó” összeesküvés képét. 1919-1920-tól kezdődően Magyarország politikai vezető rétege szakított a polgári jogegyenlőség liberális eszméjével, és a korszakban az antiszemita törvénykezés és a zsidóellenes társadalmi mozgalmak egyre nagyobb teret nyertek.

A zsidóellenesség vagy antiszemitizmus eredete évezredekre nyúlik vissza, és azon az előítéleten alapul, hogy „a zsidók” csoportjába sorolt emberek mindannyian ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkeznek, és mind egyénként, mind csoportként ártalmasak. Mint minden előítélet, az antiszemitizmus is sokszor érzelem vezérelt, gerjesztett formájában pedig tudatosan manipulálja a valóságot. Egy-egy történelmi kor antiszemitizmusa jellemzően épül az adott korban uralkodó eszmei áramlatokra. A Horthy-kor antiszemita gondolkodásmódjában a bűnbakképző zsidóellenesség mellett fellelhetőek a keresztény gyökerű antijudaizmus elemei is, amely a zsidóságot elsősorban mint vallást tartotta károsnak. Ez a fajta antijudaizmus a középkorra és a kora újkorra jellemző ideológia, kiindulópontja az, hogy „a zsidók” megölték Jézus Krisztust. A zsidó vallás mindenkor követői tehát áttételesen Krisztus gyilkosai volnának, ugyanakkor megszabadul e „bűnös” közösségtől az, aki keresztény hitre tér. A 19. századi asszimilációs folyamatok és a fajelmélet megszületése nyomán új típusú, faji alapú antiszemitizmus hódított teret, amely a zsidóságot különálló fajnak tételezte. A modern politikai antiszemitizmus kárhoztatta a zsidóság egyenjogúságát, és a zsidókat mint idegen fajt támadta. Ez ellen már nem nyújtott védelmet a vallásváltás, sőt az asszimiláció sem, hiszen a fajelmélet hívei azt vallották, hogy aki zsidónak született, az így is hal meg.

A Horthy-kor antiszemitizmusában eltérő mértékben, de mindegyik fenti ideológiai elem megjelent, ugyanakkor egy további zsidóellenes gondolat is nyugodott. Eszerint „a zsidók aránytalanul nagy szerepet játszanak a magyar gazdaság és kultúra bizonyos területein, ennek köszönhetően a keresztény (értsd: nem zsidó) magyarok hátrányt szenvednek, tehát ki kell szorítani a zsidókat bizonyos pályákról.” E gondolat a zsidókat egy egységes és egyérvű társadalmi-politikai közösségnek tekintette. Ez távol állt a valóságtól, ugyanakkor – a magyar-zsidó együttélés történelménél és a sajátos magyarországi modernizáció jellegzetességeinél fogva – a „felülreprezentáció” sok szakmában ténylegesen igaz volt. Az antiszemita politika a jelenséget a keresztény (értsd: nem zsidó) magyarok számára hátrányosnak gondolta, és nekilátott orvoslásának. Az 1920-ban hozott numerus claususként („zárt szám”) elhíresült törvény az egyes nemzetiségek társadalmi arányszámához kötötte az ebből a közösségből származó felvehető diákok számát, ezen kívül bevezette a felvétel kritériumának a visszaélésre tág teret nyitó „nemzethűség” kategóriáját. Az, hogy ki tekintendő zsidónak – szakítva a dualizmus szellemiségével és figyelmen kívül hagyva a döntően magyar nemzetiségű zsidók identitását – származási alapon határozták meg. Így lett az izraelita hitfelekezetű magyar diákból zsidó nemzetiségű diák. A törvény egyértelműen a hazai zsidóság ellen irányult, és teret kívánt nyitni a „megbízható” keresztény diákok számára, különösen a határon túli menekültek számára.

Tettleges zsidóellenességre rendszeres jelleggel az ország egyetemerein került sor a korszakban. Az 1919-20-ban létrejött egyetemi bajtársi egyesületek fő célja a zsidó hallgatók kiszorítása volt a felsőoktatásból. A megfélemlítés eszközeként a zsidónak tekintett hallgatók csoportos megverését alkalmazták. Az egyetemi zsidóverések gyakorlata szerint az elkövetők felsorakoztak az előadók ajtajánál vagy az egyetem bejáratánál, és a zsidó hallgatókat megverték, majd kidobták az épületből. A túlerőben lévő lincselőkkel szemben több esetben az egyetemi tanárok kiállása is alig jelentett védelmet.

Zsidótörvények Magyarországon

Elsőként 1920 szeptemberében került sor olyan törvény beiktatására (1920. évi XXV. törvény – „numerus clausus”), amely intézményesítette az antiszemitizmust Magyarországon. Ez a törvény volt a nyitánya azoknak a jogszabályoknak, amelyek a Horthy-korszakban származási alapon határozták meg, hogy ki tekintendő zsidónak, és ehhez hátrányos jogkövetkezményeket kapcsoltak. Az 1920-ban hatályba lépett numerus clausus törvény a felsőoktatásba való bejutást szabályozta. A felvételizőknek „nemzethűségi és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatóknak” kellett lenni (amely a kategória definiálatlansága nyomán könnyen visszaélésekre adott lehetőséget), másfelől „az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó” hallgatók arányának lehetőleg el kellett érnie az adott „nemzetiség, vagy népfaj országos arányszámát, de legalább (...) annak kilenctizedrészét”. Tehát: a diák sikeres felvételijét befolyásolta, hogy vele azonos nemzetiségbe sorolt társaiból há-

nyat vesznek fel. A cél az volt, hogy minden nemzetiség tekintetében az egyetemi arányszám megközelítse a népességen belüli arányszámot. Ez úgy volt biztosítható, ha annál a csoportnál, ahol az egyetemi arányszám meghaladta az országost, drasztikusan csökkentik a hallgatók és a felvehető diákok számát (a numerus clausus jelentése: zárt szám). A törvény végrehajtási rendelete előírta, hogy az izraelita hitfelekezetűek nemzetiségnek tekintendők. Valójában ez a rendelkezés mutatja a törvény valódi célját, mert hiányában a zsidó felvételizők egy csoportba kerültek volna a keresztény diákokkal. Azzal, hogy a zsidó vallású diákokat zsidó nemzetiségűnek kellett tekinteni, a törvény is alkalmazhatóvá vált velük szemben. Az izraeliták aránya 5% körül volt 1920-ban Magyarországon, az egyetemi hallgatók között ugyanakkor arányuk meghaladta a 30%-t. A törvény következtében a szám jelentősen csökkent, sokan külföldi egyetemekre távoztak.

Az 1938 májusában hatalmas többséggel elfogadott első zsidótörvény („1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”) a szabadfoglalkozású pályákon (pl. orvos, ügyvéd, színész, újságíró), illetve a 10 főnél több értelmiségit foglalkoztató gazdasági társaságoknál 20%-ban maximalta a zsidók arányát. A törvény zsidónak minősítette az izraelita vallásúakat, de azokat a keresztényeket is, akik 1919. augusztus 1-je után tértek át a zsidó vallásról. Nem számított zsidónak az I. világháborúban kitüntetést szerzett katona, és a hősi halottak családtagjai sem.

A második zsidótörvény, melyet Teleki Pál miniszterelnöksége idején, 1939-ben fogadtak el, a társadalmi-gazdasági élet szinte egészére kiterjesztette a hátrányos megkülönböztetést. Az állami szektort a tömegközlekedéstől a középiskoláig teljesen „zsidómentessé” kellett tenni. Az első törvény 20%-os kvótáját 6%-ra csökkentték, illetve szintén 6%-ban maximálták a zsidók arányát az önálló gazdasági vállalkozások vezetői között. 12%-os felső határt érvényesítettek a zsidó munkavállalók tekintetében a versenyszférában foglalkoztatott adminisztratív alkalmazottaknál. Ezeken kívül számos korlátozást hozott a törvény a zsidókra nézve a dramaturgoktól kezdve a dohányárusításon át a politikai tisztviselőig. A törvény szerint zsidó az, aki maga, egyik szülője vagy legalább két nagyszülője az izraelita felekezet tagja a törvény hatályba lépésekor, továbbá a felsoroltak gyerekei. A kivételek a kikeresztelkedett zsidókhoz, első világháborús kitüntettekhez, illetve egyes foglalkozásokhoz (lelkipásztor, egyetemi tanár, illetve olimpia bajnok) kapcsolódtak. A törvény kéthavi elzárással büntette törvény végrehajtásához kapcsolódó bejelentési, adatkezelési kötelezettség megszegőit. Megszületett Magyarország első faji alapú törvénye, mely immár elnevezésében sem titkolta valódi célját („1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”), amely komoly tétellel bíró családfakutatásra kényszerített sok ezer embert.

Az 1941. évi XV. törvénnyel (harmadik zsidótörvény) a magyar törvényhozás berontott polgári hálózataiba. Előírásai alapján büntetett követett el és 5 évig terjedő börtönnel büntetendő az a zsidó, aki nem-zsidóval házasságot kötött, és az a nem-zsidó is, aki zsidóval házasságot kötött. Az a zsidó, aki „magyar honos tisztességes nemzsidó nővel házasságon kívül nemileg közösül”, vétsége miatt 3 évi fogházra is

számíthat. A zsidó nővel történő nemi közösülés nem volt büntetendő. A törvény indoklása szerint „Magyarországon a zsidóság az egyetlen nagyobb néptömeg, amely eltérő fajként tűnik fel a magyarság és az árja-fajhoz tartozó hazai nemzetiségek mellett. (...) Ezért annak a célnak elérésére (kell) törekedni, hogy a magyar nemzet faji tisztasága megóvassék erősen eltérő fajokkal való vérkeveredésektől, amelyeknek természeti következményei csak további keveredéstől mentes több nemzedéken keresztül oszlanak el.”

A negyedik zsidótörvény (1942) megtiltotta zsidók földszerzését, valamint előírta az 5 holdnál nagyobb, zsidó kézben lévő föld- és erdőterület kisajátítását. A törpebirtokok kivételével tehát minden földbirtoktól a törvény erejével megfosztották a zsidókat.

A zsidótörvények ellen nem volt széleskörű tiltakozás Magyarországon. A nagy keresztény egyházak felsőházi képviselői csak a harmadik zsidótörvény ellen tiltakoztak. A zsidótörvények végrehajtása során kb. 90 000 magyar zsidó vesztette el állását, az eltartott családtagokkal számolva ez nagyságrendileg 220 000 fő. Egyes nagyvállalkozóknak sikerült (ideiglenesen) megmenteniük megélhetésük forrását (pl. Weiss Manfréd Művek Csepelen, Goldberger Leó textilgyára), mások „elrejtőztek” saját vállalkozásukban, és egy keresztény ismerős nevére írták cégüket („stróman-” vagy „Aladár-rendszer”). Általánosságban elmondható, hogy a tehetősebb vállalkozók nagyobb eséllyel éltek túl, mint a kisebb társaságok, az alkalmazottak és az értelmiségiek. Ez azt is jelentette, hogy újabb, immár az anyagi létbiztonsághoz kötődő választóvonalak keletkeztek a hazai zsidóság egyes rétegei között.

A zsidónak minősített polgárok jogait és vagyonát korlátozó törvények és rendeletek többes célt szolgáltak. A numerus clausus óta a politikai elit fontos célkitűzése volt a nem-zsidó magyarok érvényesülésének elősegítése a zsidónak minősített magyarok kárára. A harmincas években meghirdetett „őrségváltás” jelszava azt takarta, hogy a zsidók helyébe keresztény vállalkozók, alkalmazottak, értelmiségiek kerüljenek, s a hazát immár ezek a „megbízható és valódi magyar” emberek őrizték. Faji szempontból ez megfelelt a náci Németországban is alkalmazott árjásítás politikájának. Fontos további célkitűzés volt a keresztény értelmiségi munkanélküliség csökkentése és a szociális feszültségek mérséklése, amelynek (részleges) fedezetéül a felszabaduló állások és vagyontömegek szolgálhattak. Ilyen értelemben a zsidótörvények egy faji alapú, hátrányos megkülönböztetésen és vagyonelvonáson alapuló szociálpolitika eszközeként is szolgáltak.

A zsidóellenes jogszabályok végrehajtása sok ezer egyedi ügyben valósult meg, ügyiratok, beadványok, nyilvántartások tömegét kellett kezelni. Ennek során az egész magyar közigazgatási apparátus rutint szerzett abban, hogy miként bonyolítható le állampolgárok egy csoportjának rendszerszerű diszkriminációja és részleges kifosztása. A nem-zsidó magyar társadalom sok tagja számára az állások és anyagi javak megszerzésének veszélyes távlatokat teremtő lehetősége nyílt meg.

| A HOLOKAUSZT LÉPCSŐI

Munkaszolgálat

Munkaszolgálatosnak nevezték a háború alatt fegyvertelen katonai kíséző munkára behívott férfiakat, akik a honvédség egységei mellett és ezek felügyelete alatt teljesítettek szolgálatot. Már 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukását követően munkásszázadokban dolgoztattak politikai foglyokat, illetve zsidó hadköteles férfiakat is. Az 1939-es honvédelmi törvény értelmében a katonai szolgálatra alkalmatlannak minősített férfiak három hónapos, „munkatáborban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhetőek”. A munkaszolgálat törvényi kereteit megteremtő jogszabály – mely szövegében egyelőre nem utalt származási csoportra – csak másodszorban szolgált honvédelmi célokat. Elsődleges célja az volt, hogy a hazai kisebbségek egyes csoportjait, és kiemelten a zsidó katonaköteles fiatalokat távol tartsa a hadsereg törzsszállományától, ugyanakkor megfelelő kontroll mellett kihasználhassák őket honvédelmi célokra. Az 1939-ben hatályba lépett 2. zsidótörvényt a hadseregben is érvényesítették: a zsidónak minősülőket megfosztották tiszti és tiszthelyettesi rangjuktól, a fegyveres honvédek pedig korlátozottan mozoghattak katonai létesítményekben. Az első munkaszolgálatos („muszos”) századok 1939. július 1-jén álltak fel, tagjai a hadsereg egyenruhájában dolgoztak. A munkaszolgálat rendszerének 1941-es újraszabályozása tükrözte az antiszemitizmus térnyerését a háború pszichózisában. A hadköteles zsidóknak kétéves, fegyvertelen munkaszolgálatot kellett teljesíteniük, igazolványukban német mintára feltüntették zsidó származásukat („Zs”). Sok században elvették katonai egyenruhájukat, fehér vagy sárga megkülönböztető karszalagot kellett viselniük. A terjedő gyakorlat és a zsidók végleges kizárása a hadseregből 1942 márciusában nyert jogi megerősítést. A zsidók ettől kezdve csak munkaszolgálatosok lehettek, ahol polgári ruhájukat, sárga (a kikeresztelkedett zsidóknak fehér) karszalagot és a honvédektől eltérő sapkát kellett viselniük.

Munkaszolgálat, 1943 Magyarország, Kaposvár

Forrás: Fortepan.hu Nagy Sándor

A munkaszolgálatosok sorozásából fennmaradt iratok arról tanúskodnak, hogy a magyar közigazgatási apparátus egy része a „zsidókérdés” megoldásának alkalmas eszközét látta a munkaszolgálat intézményében. Az embereket egyéni kiválasztás alapján hívták be, de fontos szempont volt, hogy olyanokat vigyenek munkaszolgálatra, akik szabadfoglalkozású értelmiségiként vagy az üzleti életben jelentős szerepet tölthettek be korábban. A nem-zsidó társadalom legalantasabb ösztöneire hatott az a gyakorlat, hogy nagy eséllyel behívót kapott az a zsidó, akire nézve általában névtelen terhelő bejelentés érkezett a megfelelő hivatalba. A munkaszolgálatos egységek életkörülményei Magyarország hadba lépését követően drasztikusan romlottak. A folyamatos életveszélyben dolgozó munkaszolgálatosok (minden zsidó századot hadművelési zónába kellett vezényelni) embertelen munkakörülmények között, csekély élelmezéssel, alkalmatlan ruházatban és gyakran az őrzésükre rendelt magyar katonai keret dühöngő antiszemitáinak („keretlegények”) kiszolgáltatva tengették életüket. Esetenként élőpajzsként használták őket aknakeresésre, rendszerek voltak a verések, kikötések, az élelem megvonása. Legrosszabb helyzetben az ukrainai, majd oroszországi hadszíntéren és a szerbiai Bor rézbányáiban dolgozó „muszosok” voltak. A keretlegények itt ténylegesen halálra dolgoztattak sok munkaszolgálatost, vagy egyszerűen kivégeztek többeket. Voltak ugyanakkor olyan parancsnokok, akik emberségesen bántak a munkaszolgálatosokkal, és ez a körülményekhez képest némi védelmet nyújtott számukra.

A magyar honvédség 35. gyalogezredének parancsnoka, Vécsey Béla alezredes a doni katasztrófa idején ezt jegyezte fel: *„Kénytelen vagyok megállapítani, hogy ezek a zsidók sokkal fegyvermezettebbek, mint a mi honvédeink, munkakészségük és teljesítményük is jobb, mint a honvédeké. A zsidók a legnagyobb tűzben fegyver nélkül is kihozták a sebesült és halott honvédeket, volt is egy zsidó századnak vagy ötven halottja és kétszer annyi sebesültje. (...) A zsidó századok elől igen bátran viselkednek, nem hagynak sem sebesült, sem halott embert vissza. Még megérjük, hogy hősök lesznek belőlük akkor, amikor a mi gyalogságunk mindig megszalad.”*

A háború utolsó évében a munkaszolgálatosok helyzete kettős volt. Egyfelől a „muszos” behívó a deportálástól, tehát a koncentrációs táborból való megmenekülést jelentette. Másfelől a szovjet előrenyomulás miatti visszavonulás a munkaszolgálatos is századokat is érintette, és a nyugatra tartó halálmeneteket kísérő magyar és német katonák szászámra lőtték agyon, illetve ölték meg a menetből kidőltöket. Így halt meg például Radnóti Miklós (Abda, Győr mellett) is. A nyilas hatalom 1944 telén több ezer munkaszolgálatost „adott kölcsön” a végnapjait élő Harmadik Birodalomnak, akik közül sokan pusztultak el az értelmetlen öldöklésben. Az 1941 és 1945 között elpusztított kb. ötvenezer zsidó munkaszolgálatos annak a háborúnak is köszönheti sorsát, melyet a magyar állam saját, zsidónak minősített polgárai ellen vívott.

Tömeggyilkosság Kamenyec-Podolszkijban

A fronton elpusztult vagy elpusztított munkaszolgálatosokhoz hasonlóan aktív magyar közreműködéssel pusztítottak el kb. 15 ezer magyar zsidót az ukrainai Kamenyec-Podolszkijban 1941 nyarán. Az akció célpontja a revíziós területgyarapodások nyomán újból magyar fennhatóság alá került, főként kárpátaljai falusi, ortodox zsidók voltak, sokuknak állampolgársági papírjai rendezetlenek („hontalanok”) voltak. A magyar hatóságok a későbbi deportálásukhoz hasonlóan összegyűjtötték a zsidókat, és a körösmezői gyűjtőtábor értintésével elszállították őket az országhatáron túlra, amely fokozatosan német katonai igazgatás alá került. Az újabb és újabb kitoloncolt magyar zsidók érkezésével az itteni életkörülmények elviselhetetlenné váltak. 1941 végén az SS több mint 23 ezer zsidót mészárolt le néhány nap alatt, közöttük a Magyarországról deportált ezreket is, férfiakat, nőket, gyerekeket, időseket.

Deportáltak Körösmezőn, 1941

A német megszállástól Auschwitzig

A német megszállás a pusztítás új dimenzióját jelentette a magyar zsidóság számára. Horthy Miklós kormányzó 3 nappal a megszállást (1944. március 19.) követően németbarát miniszterelnököt nevezett ki, aki egyebek mellett hozzálátott zsidóellenes rendeletek és utasítások kiadásának. Az egyik értelmében minden 6 évesnél idősebb zsidó személynek (aki a faji alapú zsidótörvények definíciója alapján zsidónak minősült) 10 x 10 cm-es, kanárisárga, hatágú csillagot kell viselnie otthonán kívül.

VARSÁ JÓZSEF ÉS CSALÁDJÁ
1944

Forrás: centropa.hu

Aki ennek nem tett eleget, kihágás miatt 6 hónapi elzárásra számíthatott. Magyarországon (és Európa más országaiban) a középkorban volt jellemző, hogy a zsidókat külső megkülönböztető jelzés viselésére kötelezték. A nem-zsidók számára ettől kezdve akaratlanul láthatóvá vált a megbélyegzés, azt pe-

dig, hogy ehhez milyen hátrányos következmények tapadnak, mindenki tudta. A nyilvánosság terein (utca, lépcsőház, bolt, munkahely stb.) megjelenő zsidók inzultusoknak, zaklatásnak, de a velük szóba álló nem-zsidók is csípős megjegyzéseknek voltak kitéve. Ennek ellenére többen demonstrálták zsidó barátaik melletti kiállásukat, például úgy, hogy egymásba karolva sétáltak az utcán. A sárga csillag kötelezővé tétele mellett számos egyéb rendelet sújtotta a zsidókat. A városi közlekedés kivételével tömegközlekedési eszközöket nem használhattak, a nyilvános fürdők látogatásától eltiltották őket, az „értelmiségi munkakörben” foglalkoztatottakat elbocsátották, az ipar- és kereskedelmi engedélyeket bevonták, megtiltották a zsidó tanulók iskolai egyenruha és jelvény viselését, elrendelték a könyvtárakban található „zsidó szerzőségű” (pl. Sigmund Freud, Füst Milán) művek beszoállítását (a papírt „hulladékáron” vették át), majd a kötetek bezárását stb.

A lehetséges ellenállás esélyeire jó példa a makói Kovács Margit esete, akit április 28-án 10 napi elzárásra ítélték, majd gyűjtőtáborba internálták, mert nem viselte a sárga csillagot. Vallomása szerint „Beismerem, hogy a megkülönböztető jelzést még a rendőri közeg felhívására sem voltam hajlandó viselni, mert szégyelltem magamat. Ugyanis [...] édesanyámmal a református vallásra térünk át Makón.”

1944. április 7-én bizalmas belügyminiszteri utasítás született arról, hogy elsőként Északkelet-Magyarországon gettókat és gyűjtőtáborokat állítanak fel a zsidóknak. A rendelet első sora szerint: „A magyar kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”. A zsidóknak az érintett körzetekből a kijelölt kellett költözniük. A gettóban élők összezsúfolva, minimális élelmiszeradagokon tengődtek, a tehetősebb vagy annak hitt zsidókat szakképzett verőlegények (csendőrök) kínozták, hogy értékeiket átadják. Néhány helyen előfordult, hogy emberséges őrzőkkel és segítő helyekkel is találkozhattak a zsidók (pl. titokban élelmet hoztak). Az első gettót Kárpátalján április 16-án állították fel, június elejére pedig gettósították a Budapesten kívül élő mintegy 440 ezer zsidót.

Április utolsó harmadában döntés született arról, hogy a gettóba zárt magyar zsidókat a náci Németországba szállítják. Május 15. és július 9. között sokezer magyar hivatalnok (jegyző, rendőr, csendőr, bába, tanár stb.) aktív közreműködésével a MÁV 147 szerelvénye több mint 437 ezer zsidót – szinte a teljes vidéki zsidó lakosságot – szállított koncentrációs táborba. A megnyomorított gettőlakókat általában hajnalban, gyalogmenetben hajtották a vasútállomásra, sok esetben újabb verések közepette, majd itt marhavagonokba zsúfolták őket. A lezárt marhavagonokban uralkodó pokoli körülmények miatt sokan nem éltek túl az utat. Július elejére a túlélők nagy többségét Auschwitz-Birkenauban meggyilkolták.

A kormányzat nem számolt a zsidók visszatérésével. Erre utal a magyar közigazgatás igyekezete is, ahogyan nekiláttak a deportáltak által hátrahagyott vagyontárgyak szétosztásának. Az eltüntetett zsidók vagyontárgyainak, ingatlanjainak szétosztása kapcsán jegyezte fel Márai Sándor Naplójában a következő sorokat: „L. városban A. zsidó orvost elvitték munkatáborba, ötéves gyermekét a gettó lakosaival együtt vagonban Lengyelországba; de a rendelő helyén maradt. A. iskolatársam volt. Rendelőjét korszerűen rendezte be, röntgengéppel, elektrokardiogrammal. Mindez ritkaság vidéken. A rendelőért, a röntgengépért, a felszerelésért ketten vetélkedtek: a helybeli tisztiorvos, s egy belgyógyász. A rablók nem tudtak megegyezni. A vitából lovagias ügy keletkezett, párbaj. Mert mi lovagis nép, úri emberek vagyunk, kérlek-allassan.”

A gettósítás és a deportálás zökkenőmentes lebonyolítása azt mutatja, hogy a magyar hatóságok rendkívüli szervezettséggel hajtották végre saját polgáraik, a vidéken élő zsidók összegyűjtését és elszállítását. Ez a felkészültség német „szakemberek”, köztük Adolf Eichmann elismerését is kiváltotta. Az auschwitzi táborparancsnok többször kérte a deportálások ütemének lassítását, mert a halálgyár kapacitásai nem bírtak a deportált emberek sokaságával.

| VÉGJÁTÉK ÉS MEGSZABADULÁS

A budapesti zsidóság sorsa

Csillagos ház: Retek utca 26. Kényszerlakhelyként kijelölt ún. csillagos ház, 1944

Forrás: Fortepan.hu Lissák Tivadar

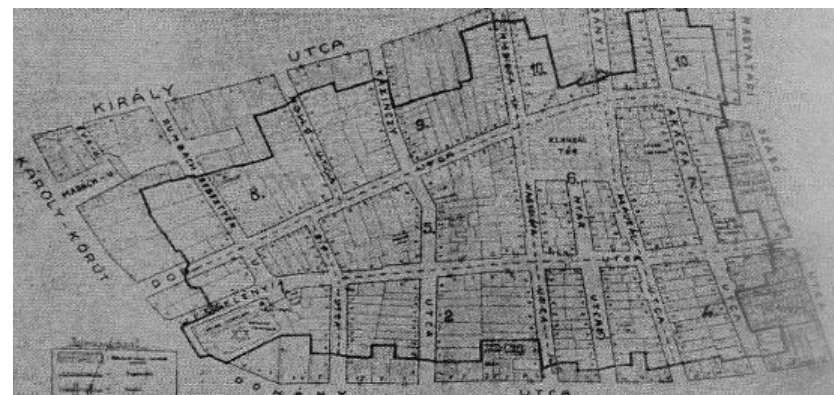
Budapesten június második felében megkezdődött a zsidók ún. „csillagos házakba” költöztetése. A zsidók összegyűjtése a városban elszórtan elhelyezkedő épületekbe annak érdekében történt, hogy várható deportálásuk minél zökkenőmentesebben haladhasson. Ezekben a csillagos házakban egy családra egy szoba jutott.

1944. július 9-én Horthy közbelépésére a kormány felfüggesztette a deportálásokat. A kormányzó lépésére, amelynek köszönhetően sok tízezer magyar zsidó előtt nyílt meg a túlélés esélye, számos történelmi értelmezés született. Egyes vélemények szerint ekkorra vált világossá a kormányzó számára, hogy a zsidókat elsősorban nem munkaerőnek deportálják, hanem meggyilkolják. A történelmi kutatások azonban ezt meggyőzően cáfolják, és rámutatnak arra, hogy a magyar elitnek már a német megszállást jóval megelőzően is viszonylag pontos képe lehetett arról, mi történik a nácik által megszállt területek zsidó lakosságával. Horthy döntésében közrejátszhatott a sikeres normandiai partraszállás és Róma felszabadításának híre, ami a hamarosan bekövetkező német háborús vereséget vetítette előre. Horthy döntésében a nemzetközi nyomás is szerepet játszhatott, illetve hitelt adhatott annak a pletykának, amely szerint, ha a városban elszórtan elhelyezkedő csillagos házakat kiüritik, akkor a szövetségesek Budapest szőnyegbombázásába kezdtek volna. Bármilyen volt azonban a döntés indítéka, Horthy ezzel a lépéssel a deportálásoktól megmentette a budapesti zsidóságot – legalábbis ideiglenesen.

1944. október 15-én Horthy Miklós lojális híveire és a csekély súlyú németellenes ellenállásra támaszkodva megkísérelte a szövetségesek oldalára való átállást, azonban a rosszul szervezett akció balul ütött ki. Másnap a németek által elrabolt fia életével zsarolt kormányzó visszavonta kiugrási proklamációját, és kinevezte miniszterelnöknek Szálasi Ferencet, náci barát nyilaskeresztesek vezetőjét.

A nyilas uralom

A nyilas kormány 1944. november második felében elhatározta a fővárosi csillagos házak kiürítését és a diplomáciai védelem alatt nem álló zsidók gettósítását. A fővárosi zsidók szisztematikus deportálására a nyilasoknak azonban ekkor már nem volt lehetősége, mivel a Magyarországon harcoló szovjet csapatok megkezd-

A gettó a budapesti Erzsébetvárosban, korabeli rajzon

ték Budapest bekerítését. Még az ostromgyűrű decemberi bezáródása előtt 50 ezer munkaszolgálatost és budapesti zsidót hajtottak az ún. halálmenetekben nyugat felé. „November 9.-én a házat megszállták a nyilasok, és elhurcoltak minket az Óbudai téglagyárba. Ott voltunk 2 napig. Ez a 2 nap borzalmas volt, a zsidók egész tömegét hurcolták oda, akik éjjel-nappal nyilasok őrzete alatt voltak. Az egész nap azzal telt el, hogy jobbra, balra állították az embereket, hol szakma, hol kor szerint. 2 nap után a téglagyárból gyalog elhurcoltak Zurndorfig.” – olvashatjuk a háború után felállt Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság egyik anonimizált jegyzőkönyvében. A VII. kerületben felállított gettóba 40 ezer zsidót telepítettek át a csillagos házakból, miközben a kijelölt területől 12 ezer nem zsidónak kellett kiköltöznie. Az átköltöztetés közben számos atrocitás érte a zsidókat, sokakat bántalmaztak, kiraboltak, és meggyilkoltak. A gettó lakóinak száma 1945. januárra elérte a 70 ezret, az életkörülmények folyamatosan romlottak. Ekkor egy szobára átlagban 14 lakó jutott.

A gettó lakói nem csak az élelem, a víz és az orvosi ellátás hiányától szenvedtek, hanem a rendszeresen betörő nyilas és német razziáktól is.

A budapesti zsidók tízezrei rendelkeztek különféle hamis vagy valódi menlevelekkel, amiket a háborúban semleges országok képviselői állítottak ki. A nyilasok szereték volna elérni kormányuk nemzetközi elismerését, így ezeket a személyeket elküldítették az erzsébetvárosi „nagy gettóba” kerülő zsidóktól, és egy ún. védett, vagy más néven „kis” gettót alakítottak ki számukra a Margit-híd pesti hídfője közelében. Az életkörülmények itt sem voltak jobbak, egy kétszobás lakásra akár 50-60 személy is jutott. December elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a semleges országok nem fogják elismerni legitimnek Szálasi kormányát. Innentől kezdve a nyilasok számára semmilyen haszonnal nem járt a diplomáciai védetség alatt álló zsidók megkímélése. A „védett” gettó így semmilyen tényleges védelmet nem biztosított az ott összezsúfoltak számára az ostrom hónapjaiban. Decemberben és január első felében rendszerek voltak a nyilas gyilkosságok, sok embert hurcoltak el és lőttek a Dunába csoportosan. „A Duna-part kövezete, főképp a hidak környéke, reggelente feketéllett a kivégzett emberek véréből.” – jegyezte fel ezekben a napokban Déry Tibor író Alvilági játékok című ostromnaplójában. 1945. január elején a semleges diplomata 10 ezer embert költöztetett át innen a nagy gettóba. A kis gettóban maradt 20 ezer zsidó ’45 januárjában 16-án szabadította fel a szovjet hadsereg. Két nappal később sor került a nagy gettó felszabadítására is. Az üldözöttek védelmében fontos szerepet játszott a Nemzetközi Vöröskereszt, a Raoul Wallenberg által vezetett svéd nagykövetség, a pápai nuncius és különböző egyházi szervezetek.

1945 – mérleg...

A Magyarország területén harcoló német és a velük szövetséges magyar csapatokat a Szovjetunió hadserege kényszerítette térdre, ezzel 1945 tavaszára megszűntek a harci cselekmények az országban. A háború véget ért, a régi világ összeomlott, a pusztulás felmérése önmagában hatalmas feladat volt. A vesztes háború anyagi és vérvesztései szinte minden magyar családot érintettek. Az elesett katonák, a bombázásban halálukat leelő civilek, a katonák által megbecstelenített nők, az elpusztuló állat- és terményállomány miatti nélkülözés ugyanakkor a háborúnak a következménye. A magyar politika a hitleri Németországgal együtt ugyanakkor egy külön háborút is vívott saját polgárai egy csoportja, a zsidónak minősített emberek ellen. Magyarországon a háború végén Budapesten kívül szinte alig élt zsidó. A vidéki zsidóságot a csecsemőtől az aggyastyánig elhurcolták, az a kevés, aki a munka- és haláltáborokat túlélte, kifosztott lakásokhoz és szerettei hült helyéhez tántorgott haza. A budapesti zsidóság életben maradt tagjai a zsúfolt és halottakkal teli gettóból és a csillagos házból hazatérve kiürített otthonokat és új beköltözőket találtak. A korábban katonai segédmunkára, munkaszolgálatra kényszerített, és a háborút túlélő zsidó férfiakra hasonló sors várt visszatérésükkor.

Fontos látni, hogy a sokszázezer magyar zsidó elpusztítása nem lett volna megvalósítható a megelőző évek, évtizedek rendszerszintű jogfosztási politikája és a hivatalos rangra emelt antiszemita retorika nélkül. A zsidónak minősített emberek kizorítása munkahelyekről, a nyilvánosság tereiről, kommunikációs és fizikai megfélemezésük, „a csoport” tagjainak kártékonyágáról szóló cikkek, parlamenti beszédek, prédikációk mind-mind fokozatosan dehumanizálták a magyar zsidókat. Mindez hozzásegítette a magyar társadalmat a jogfosztáshoz, korábban elképzelhetetlennek hitt szabályok születtek, és alapvető civilizációs gátak omlottak le a többségi társadalom sok tagjánál. A jogszabályok erejével végrehajtott jogfosztás a hivatalos hatalom vezényelte, hivatalos eszközökkel, így szoktak „törvényes jogtalanságról” is beszélni (Gustav Radbruch).

Az európai zsidóság megsemmisítésének eredményeként a nácik közel 6 millió európai zsidót elpusztítottak. A holokausztban a becslések szerint 500-550 ezer magyar zsidót öltek meg, a legnagyobb részüket (kb. 430 ezer főt) az 1944. május-júliusi deportálásokat követően Auschwitz-Birkenauban. Kb. 15 ezer ezer zsidó esett áldozatul a háború idején magyar közreműködéssel (Kamenyec-Podolszkij) vagy magyarok által (Délvidék) elkövetett öldöklésben. Az 1941 és 1944 között elpusztított munkaszolgálatosok száma 25-40 ezer fő volt, és további tízezreket öltek meg vagy hagytak meghalni a nyilas uralom idején Budapesten és a Dunántúlon. A becslések szerint mintegy 200 ezer magyar zsidó élte túl a holokausztot, akiknek zöme a fővárosban vészelte át az üldöztetést.

A táborokból hazatérő vagy a nyilas rémuralmat Budapesten túlélő zsidók a szovjet katonákban bizonyosan megmentőt láttak. Annak a Magyarországnak a legyőzőjét láthatták bennük, amely a nácik közreműködésével megölte vagy halálba segítette családtagjaikat, kifosztotta és halálra ítélte őket is. Ők szó szerint az életüket köszönhatték a Vörös Hadseregnek. A nem-zsidó magyar állampolgárok egy olyan háború pusztító hatásaitól szenvedtek, amelyben az ország – a történelmi előzmények által részben meghatározottan – kezdeményező szerepet játszott. E győztesnek induló, de 1943-tól vesztesre álló harc feloldhatatlan ellentmondást jelentett: a náci Németország oldalán való harc folytatása további vérontást jelentett a katonai siker esélye nélkül, a vereség ugyanakkor az egész korszak politikájának csődjét, a visszaszerzett területek elvesztését és – egyre bizonyosabban – a kommunista Szovjetunió megszállását vetítette előre. A szovjet csapatok érkezése tehát a háború és a pusztítás végét jelentette, ugyanakkor az ország ismét vereséget szenvedett egy kontinenseken átívelő háborúban. A Szovjetunió és hadserege szabadságot és demokráciát ígért a legyőzötteknek, de rabságot és pusztítást hozott tízezreknek. A háború végének többféle elnevezése tükrözi e sokféle korabeli tapasztalatot és utólagos értelmezést. Az ország felszabadult a náci megszállás és a nyilasok rémuralma alól, a szovjet csapatok ugyanekkor megszállták az országot, a magyar zsidók megszabadultak az őket kiemelten célzó öldökléstől.

| A KIÉPÜLŐ KOMMUNISTA DIKTATÚRA KORA

Újrakezdés

A holokausztot túlélő magyar zsidók lélekszámára vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésre. Az 1945 előtti törvények származási kategóriáit alapul vevő becslések szerint 185-260 ezer magyar zsidó élhette túl az üldöztetést. Az 1945 utáni első népszámlálás (1949) adatai szerint közel 134 ezer fő vallotta magát izraelitának. A népszámlálási adatot további két fontos tényező árnyalja: egyfelől a holokauszt traumája miatt életszerű az a feltételezés, hogy kevesebben vállalták zsidóságukat a kérdőíves felmérésen, másfelől az 1945 utáni évtizedben kb. 35-50 ezer magyar zsidó hagyta el az országot, akiknek többsége Izraelben telepedett le. A származási és a vallási meghatározás fenti két formáján kívül a túlélők számos más identitásformával is azonosulhattak. Közös azonban ezekben, hogy a zsidónak minősített magyar állampolgárokat 1945 előtt jelképesen is és fizikai mivoltukban is kiszakították a társadalomból. Az intézményesített megkülönböztetés és a népi társasági torkolló üldözés egyértelmű határvonalat húzott zsidók és nem-zsidók közé, amely a kortársak tudatában 1945 után is valamilyen formában tovább élt. A túlélőkkel, illetve a nem-zsidó társadalommal való találkozás meghatározó élményt jelenthetett mindkét csoport számára. Sok nem-zsidó magyar féltette a deportáltak javaiból megszerzett vagyontárgyát, mások a szegénynél vagy a szolidaritás, esetleg a megtorlástól való félelem érzésével találkozhattak. A túlélők gyásza az üldözésért felelősök megbüntetésének igényével is összekapcsolódhatott. A holokausztot túlélő és a magyarországi újrakezdés mellett döntő zsidók számára a mindennapi élet feltételeinek megteremtése volt a legfontosabb feladat, de megkerülhetetlen volt annak végig gondolása is, hogy miként lehet a trauma után zsidóként élni Magyarországon?

Értesítés a vöröskeresztől, 1948

Forrás: centropa.hu Polgár

Ferencé interjú

A vészkorszakot túlélő zsidók 1945 után azzal szembesültek, hogy a tettleges antiszemitizmus továbbra is jelen van az országban. Magyarország különböző pontjain 1945 és 1948 között számos antiszemita incidenst jegyeztek fel (pl. Miskolc, Kunmadaras, Budapest, Dömsöd, Pécs), melyek közül több halálos áldozatot is követelt.

Noha széleskörű zsidóellenes megmozdulásokról nem volt szó, a korábbi üldözéssel együtt tekintve az események sokak számára azt üzenték, hogy zsidóként továbbra sem lehetnek biztonságban. A holokauszt traumájával sokan úgy próbáltak megbirkózni, hogy hátat fordítottak zsidóságuknak, vagy igyekeztek zsidó identitásukat, illetve annak külső jeleit elrejteni.

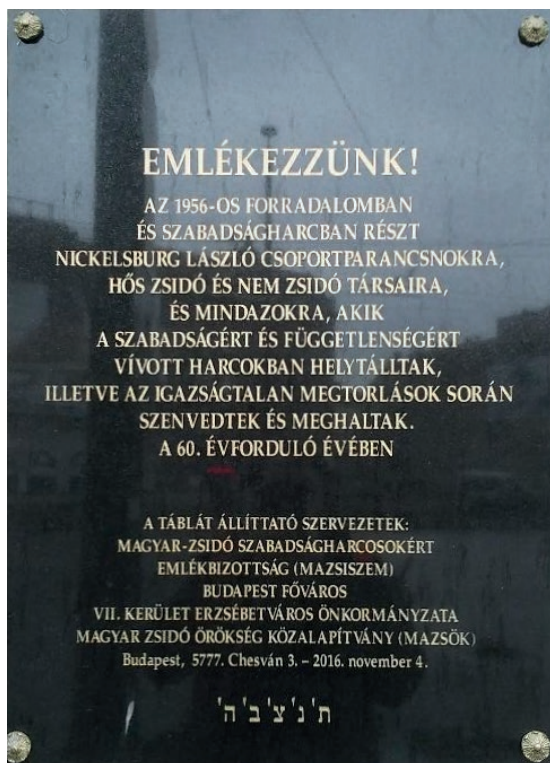
A hazai zsidóság és a kommunista mozgalom

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt soraiba sok túlélő lépett be 1945 után. Motivációik közül három kiemelendő: egyfelől a párt által képviselt eszme – legalábbis propagandisztikus – letéteményese, a Szovjetunió volt az, amely legyőzte a megsemmisítésükre törő hitleri világot. A párt hatalomra jutásában garanciát láthattak arra, hogy a náciizmus kísértetétől végleg megszabadul a világ. Másfelől a kommunista eszmével (egyenlőség, a szegénység felszámolása, egy új, igazságos világrend ígérete) való azonosulás sok magyar zsidó számára a sikeres és teljes asszimiláció lehetőségét is magában hordozta. A Magyarországon maradt túlélők számára, akiket éppen származásuk miatt akartak megsemmisíteni, ez a biztonságos itthoni élet megteremtésének esélyét villantotta fel, és az üldöztetésre válaszként adott lehetséges életstratégia volt. Sokan gondolták úgy, hogy a kapitalizmus megszüntetésével a – szerintük – ehhez kötődő ideológiák is kimúlnak, így az antiszemitizmus is.

A Rákosi-rendszer repressziója a hatalom sáncain kívüli milliókat egyformán érintette – de a koncepciós pereknek köszönhetően a kommunista meggyőződés sem jelentett biztonságot. A nem kommunista társadalmi szervezeteket betiltották, a hitközséget – a többi egyházzal együtt – szigorú állami felügyelet alá helyezték, lapját (Új Élet) korlátozott számban jelentethette meg. Az egyházak háttérbe szorítása és üldözése a zsidó hívőket is sújtotta. A vallás gyakorlását nagyban akadályozta, hogy az ötvenes években a szombat (Sabbat) munkanap volt. A magyar zsidók a társadalom többi tagjával együtt szenvedték meg a nélkülözést, a társadalom kriminalizálását, az erőszakszervezet terrorját, a kitelepítéseket. Ugyanakkor tény, hogy a Tanácsköztársasághoz hasonlóan a Rákosi-rendszer vezető személyiségei között is találunk sok zsidó származású politikust, akik – ismét csak a Tanácsköztársaság zsidó származású politikusaival hasonlóan – nem tartották magukat zsidónak. Noha számukra a zsidó vallás és identitás nem bírt jelentőséggel, mert önazonosságukat a kommunizmus eszméjére építették, az őket körülvevő társadalom zsidóként is azonosította őket. Mindezzel megfért az is, hogy a Rákosi-kor sem volt mentes az

intézményes antiszemitizmustól: Izrael állam és a cionizmus támogatásának (koholt) vádjával a pártvezér szovjet mintára koncepciós pert készített elő zsidó származású kommunisták ellen, mely végül Sztálin 1953-as halála miatt maradt el.

Az 1956-os forradalom idején mind az addigi kommunista berendezkedés védelmezői, mind az ez ellen forduló tüntetők és politikusok között találunk zsidó származású, bár önazonosságukat tekintve nem feltétlen zsidó identitású embereket. A forrongó napok során a korábban lappangó antiszemitizmus is felszínre került. A kutatások szerint kb. két tucat antiszemita megmozdulásra került sor Magyarországon, melyek közül egy esetben, Hajdúnánáson történt személyi sérülés. Figyelemmel az ötvenes évek elnyomása következtében felgyülemlett feszültségre, a korábbi évtizedek intézményesített antiszemitizmusára, illetve arra, hogy a kommunista vezetők zsidó származását sokan számon tartották, ez a szám nem mondható jelentősnek. Az ugyanakkor fontos tapasztalata lehetett a magyar zsidóknak 1956-ban, hogy a zsidó identitásuktól megszabadulókat is zsidóként – a szót negatív jelzőként használva – számon tartják, és egy politikai-társadalmi felfordulás bármikor előhozhatja az antiszemita színezetű indulatokat.

Mai 56-os emléktábla
a budapesti Baross téren

Izrael és a hazai zsidóság

Izrael Állam 1948-as kikiáltásával új helyzettel szembesült a háborút és a holokausztot túlélő magyar zsidóság. A kisebbségi lét és az asszimiláció mellett a zsidóság számára új lehetőségként jelent meg a zsidó államba való kivándorlás, az alija. Lehetőség nyílt arra, hogy a zsidó identitás a kulturális/nyelvi/vallási dimenzió túl önként vállalt, pozitív nemzeti identitásként is megélhetővé váljon a megalakuló zsidó nemzetállamban. Sok magyar zsidó választotta az Izraelbe települést, de még többen maradtak Magyarországon. Az itthon maradtak számára fontos viszonyítási pont lett Izrael, magyar zsidóként kiemelt figyelemmel követték az új ország építését.

Az 1949-es magyar-izraeli egyezményt követő években nagyjából évente párezer fő élt az alija lehetőségével. Ekkor Izrael még élvezte a szovjet blokk támogatását, azonban ez gyökeresen megváltozott az ötvenes évek elejétől. Innentől kezdve a közel-keleti konfliktusban – amelynek gyújtópontja az eredetileg többségében arabok által lakott, és a szomszédos arab országok által is igényelt területen kikiáltott zsidó állam volt – a kommunista blokk az arab országokat támogatta az „imperalista” Izraellel szemben. A külpolitikai váltással párhuzamosan az államhatalom igyekezett visszaszorítani az izraeli befolyást a hazai zsidó közösségekben. A pártállam és az azt kiszolgáló zsidó hitközségi vezetés „cionista” bélyegzett minden olyan nézetet és a zsidó identitás megélésének minden olyan formáját, ami eltért a kommunista rendszer által képviselt „zsidóság = vallásfelekezet” alapvetéstől. Cionizmusnak minősült nemcsak az Izraellel való szimpatizálás vagy a zsidóság nemzeti kisebbségként való felfogása, de akár az izraeli rokonokkal való személyes kapcsolattartás is, és minden nem hivatalos zsidó kulturális és vallási kezdeményezés. Az Izrael-ellenes propaganda részben a budapesti izraeli követség hatását igyekezett ellensúlyozni, amely 1967-ig fontos szerepet játszott a hazai zsidóság életében. A követség számos kulturális programot szervezett, amelyeken az Izraelbe való kivándorlást népszerűsítették a magyar zsidók körében. A követség aktivitását nem csak a magyar hatóságok figyelték gyanakodva, hanem a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) államhoz lojális vezetősége is, amely a hatalomnak írt jelentéseiben számolt be acionista követség, és a szinténcionista bélyegzett saját belső ellenzéke viszonyáról.

| MAGYAR ZSIDÓ SORS A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Identitások és identitáspolitikai

Csak becsléseink vannak arra nézve, hogy hány magyar zsidó élt az országban a 20. század második felében. Ennek egyik oka, hogy Magyarországon a második világháború után csak az izraelita felekezethez tartozók számát tartották nyilván, egyéb nyilvántartás-felmérés nem készült. Az utolsó, felekezeti hovatartozást is nyilván tartó népszámlálás (1949) kb. 134 ezer izraelita vallású embert rögzített. 1977-ben a budapesti főrabbi 80 ezer főre becsülte az izraelita vallásúak számát, míg 1980-ban az Állami Egyházügyi Hivatal ugyanezt a számot 100 ezer főre tette. Az izraelita vallásfelekezethez tartozók száma azonban nem egyezett a zsidó származásúak vagy a valamiféle zsidó identitással bírók számával, amelyekre vonatkozólag nem rendelkezünk semmilyen számszerűsíthető adattal.

A társadalom jelentős része számára a zsidó továbbra is a zsidó származású embert jelölte, függetlenül attól, hogy az adott személy egyébként zsidónak tekintette-e magát vagy sem. Ezzel az etnikai alapú meghatározással szemben a kommunista államhatalom, legalábbis hivatalosan, másképpen közelítette meg a kérdést. Összhangban a kommunista internacionalizmus eszméjével, a hatalom elméletben elvetett bármilyen nemzeti/etnikai/nemzeti hátrányos megkülönböztetést, így a rendszer – ellentétben a háború előtti és alatti zsidótörvények szellemével – abban sem volt érdekelt, hogy a zsidóságot etnikai, nemzeti vagy „faji” csoportként határozza meg. Ehelyett a zsidóságot csupán mint vallásfelekezetet volt hajlandó elismerni. Ez azon a feltételezésen is alapult, hogy a zsidóság magyarországi asszimilációja elérte azt a szintet, ahol a zsidó embert a nem zsidótól már csupán a vallás különbözteti meg, amely azonban – a kommunista ideológia jóslata szerint – el fog tűnni a modern világból, így a megkülönböztetés is végérvényesen elmúlik.

A diktatórikus rendszerben nem volt nyilvános tér az – eleve nehezen feldolgozható – átélt traumák vagy a felelősség kérdésének kibeszélésére, illetve mindezt sematikus, leegyszerűsítő keretekbe kényszerítették. Az egyéni és társas élmények, traumák ugyanakkor ott szunnyadtak a társadalom mélyén. A traumák tompa fényében számos zsidó család választotta az önkéntes asszimilációt mint túlélési stratégiát, és alig beszéltek otthon a család zsidó felmenőiről, az üldözöttségről. Számos zsidó családban tabuvá vált a zsidó identitásról és a múltról beszélni. Egy visszaemlékezés szerint: „Ez alatt az idő alatt egy olyan stratégiát dolgozhattak ki anyámék, ami arról szólt, hogy egyetlen megoldása lesz a zsidó kérdésnek: a teljes asszimiláció. És ezért nálunk erről nem is esett szó”. Olvasható olyan visszaemlékezés is, amikor a zsidó család gyermeke – aki elől a származását elhallgatták otthon – az iskolából felszedett zsidózással állt elő a családi vacsoránál.

Más családokban a zsidó identitás domináns – néhol egyetlen – elemévé a holokauszt tragédiája vált. „Tehát énnekem tényleg ebből az egész zsidóságból egyes egyedül a holokauszt érdekel.” – mondja például az üldözést túlélő szülők gyermeke. Egy a hetvenes évek készített kutatás nyomán az rajzolódott ki, hogy sok magyarországi zsidó önképének alapvető motívuma a „homályos félelmektől átszőtt” üldözöttség-érzet lett. A holokauszt központi szerepét a háború utáni zsidó identitásban pszichológiai kutatások is igazolják, jelesül hogy olyan családokban is továbböröklődtek a vészorkor emlékei, ahol egyébként az üldözöttséget átélő szülők alig vagy semmit nem meséltek arról a gyerekeiknek. A félbeszakított mondatokból, suttogva elmondott megjegyzésekből táplálkozó információ-foszlányokat a gyerekek saját fantáziájukkal egészítették ki, sokszor traumatikus tapasztalatokat és egész életüket megnehezítő lelki betegségeket szerezve ezzel.

A teljes asszimiláció erőltetése azt eredményezte, hogy a zsidó identitás nyilvános megélésének színtere a vallás lett. A hata-

MÁJUS ELSEJEI FELVONULÁS, 1957

„Ez a kép 1957-ben a május 1-jei felvonuláson készült. A körülöttem álló lányok mind a Kézműipari Szövetkezetben voltak kolléganőim. Ez egy nagyon jó alkalom volt, jól éreztük magunkat, neveltünk, élveztünk mindent. (...) Nem akartam sehova se csapódni. Szimpatizáltam ugyan a kommunista párttal, de csak kívülről. Mégiscsak egy baloldali párt volt, és miután az oroszok szabadítottak föl minket, érthető is, hogy miért mentek oda sokan. 1956-ban rájuk mutogattak, hogy engem is le kéne csukni meg agyon kéne löni [a vállalati bizalmi funkció és az szb-tagság miatt], és még ráadásul zsidó is vagyok. De azt se tudom, ki volt az illető. Úgyhogy szép csendesen lapítottam az életben. Én az utcán úgy közlekedtem, a mai napig is, hogy a saját anyám is elmebeteg mellettem, és a saját anyám mellett is elmentem az utcán. Soha senkire nem néztem rá.”
Forrás: Centropa.hu Lóránt Istvánné interjú

lom tiltotta a zsidó önazonosság megélésének minden olyan formáját, amely nem fért bele a szűkre szabott keretbe. Zsidó társadalmi vagy kulturális egyletek nem működhetek, a zsidókat nemzetként definiáló és Izrael-párti cionizmust pedig a rendszer üldözte. Mindeközben a zsidó vallásosság megélésének lehetőségei is korlátozva voltak: a többi vallási csoporthoz és egyházhoz hasonlóan a zsidó vallásfelekezet is szigorú állami ellenőrzés alatt élt. Ezért cserébe a hatalom az antiszemitizmus nyilvánosan megjelenő formáit üldözte és büntette – noha eközben például az állampárton belüli, lappangó antiszemitizmust megtűrte. Amiről nem beszélünk, az nincs, vagy legalábbis idővel csak eltűnik – nagyjából így foglalható össze a kommunista diktatúra viszonyulása a zsidókérdéshez. Az elhallgatás és az asszimiláció legalább egy generáció sok tagjánál eredményezte azt, hogy zsidóságát elfedte, feledni igyekezett, vagy nem is tudott róla.

Lappangó és kódolt zsidóellenesség

Az 1945 és 1989 közötti korszak antiszemitizmusát vizsgálva egyrészt megkülönböztethetjük a politika szintjén (többnyire a kommunista állampárton belül) megjelenő, másrészt a társadalom napi életében is megragadható zsidóellenességet. Noha a zsidóság mint téma nagyon ritkán jelent meg a nyilvánosság cenzúrázott terében, a zsidóellenesség nem tűnt el a magyar közéletből, hanem a hivatalos kommunista ideológia által lefojtottan és részben új megjelenési formákat magára öltve élt tovább. A Rákosi Mátyás vezette fokozatos kommunista hatalomátvétel a magyar társadalom tekintélyes része számára egyfajta „magyarellenos zsidó bosszút” testesített meg, elsősorban a felső pártvezetésben tevékenykedő zsidó származású pártfunkcionáriusok magas száma miatt. Márai Sándor például – aki egyébként a zsidók deportálásakor élesen kritizálta a többségi társadalom reakcióit és a magyar társadalom felelősségéről írt – így fogalmazott Naplójában: „[...]a zsidók] Nem igazságot és jóvátételt kívánnak, hanem bosszút, az elszenvedett, valóban irtózatot és kegyetlen gyötrelmek és veszteségek miatt, bosszút hetedízíglén, tekintet nélkül a nemzet egyedeinek személyes büntelenségére vagy felelősségére. Egyformán kívánják, hogy pusztuljon el a nemzet...” Mindeközben a sokszínű hazai zsidóság, amelynek szinte egyetlen közös pontja az elszenvedett üldöztetés jelentette sorsközösség volt, ugyanúgy gyakran áldozata lett a kommunista elnyomásnak, mint a társadalom többi része.

Az 56-os forradalom után kiépülő Kádár-rendszer igyekezett alacsonyban tartani a zsidó származású funkcionáriusok arányát a magasabb vagy több nyilvánossággal járó politikai pozíciókban. A törekvés mögött hatalmi szempontok állhattak: talán az új rezsim pontosan azt próbálta elkerülni, hogy az antiszemita indulatok rendszerellenes érzelmekkel vegyülhessenek, és így fokozzák a kormányzattal szembeni ellenállás erejét. Mindenesetre az állampárt hivatalos kommunista ideológiája ellenére – amely elméletben nem tűrte az etnikai vagy nemzeti alapú megkülönböztetést – az

MSZMP-en belül informálisan számon tartották a párttagok származását.

Az 1967-es hatnapos izraeli-arab háborút követően a szovjet blokk a konfliktusban a nyugat által támogatott Izrael ellenében az arab országokat támogatta. Ennek megfelelően a magyar pártállami ideológia anticionista vonásokat vett fel, mellyel alapot teremtett antiszemita típusú támadásokra párton belül és kívül egyaránt. Az Izrael-ellenesség a külpolitika és a párton belüli hatalmi harcok szintjéről leszivárgott a társadalom mindennapjaiba is. A hetvenes években például a zsidó hitközség által üzemeltetett Anna Frank Gimnázium tananyagában a „zsidó” szó egyszer sem fordult elő, valamint az Izraelre mint ókori házára vonatkozó konkrét utalások is kikerültek a tankönyvekből, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette az Ószövetség oktatását.

A társadalom mindennapi életében jelenlévő antiszemitizmus arculatváltozáson esett át: a Horthy-rendszerre jellemző „kedélyes, úri zsidózás” helyét új, a holokauszt borzalmait relativizáló, a zsidóság veszteségeit lekicsinylő zsidóellenesség vált jellemzővé, amely az antiszemita érzelmeket kommunista- és szovjetellenes indulatokkal vegyítette. Ez a fajta antiszemitizmus számos alakban jelent meg a társadalmi érintkezés során, elsősorban származást firtató kérdések, a szűkebb baráti és családi körben előforduló zsidózások, valamint a zsidók magyarországi és egész világot behálózó rejtett uralmának mítosza köré font összeesküvés elméletek formájában. Egy életút-interjúban a zsidó identitású visszaemlékező beszámolóján keresztül nyerhetünk rálátást a nyolcvanas évek első felének egy hétköznapijára: „*A társalgóban [...] egyszer csak egy pacák [...] odafordul hozzám, és azt mondja, hogy állati jó lenne, hogyha én nem beszélnék itten, mert hogy én olyan énekelve beszélek, én úgy fölviszem a k-t a végén. [...] Egy kicsit ott be is volt rúgva, és akkor ott elkezdett ordítani, hogy [...] a rohadt zsidók, amilyen én is vagyok, hogy ezek énekelve beszélnek, és hogy ez megy a tévében is, meg a rádióban is*”. Miközben a zsidóellenességet a hatalom fasiszta jelenségeként könyvelte el, az a társadalom jelentős részében és a kommunista pártban sem számított kirívó ritkaságnak. Igaz, a közélet számára ez – néhány focimeccset leszámítva – láthatatlan volt.

Rendszerváltozás és ezredforduló

Az ezredforduló magyar zsidósága sokféle módon élte meg identitását, néhány fontosabbnak gondolt identitáselemet emelünk ki a következőkben. A magyar zsidók egy része vallásos zsidó, aki a hitközségekhez lazábban-szorosabban kapcsolódva gyakorolja hitét. Mások egyfajta hagyományként tartják számon zsidóságukat, melyet döntően kulturális identitásként élnek meg. Megint mások számára a legerősebb, zsidósághoz kapcsolódó kötelékük a holokauszt személyes vagy családi emlékezete. A kutatások szerint az idősebb generációk önazonosságában jelentősebb helyet foglal el a holokauszt emléke és az antiszemitizmussal való találkozás élménye. Magyarországon 2001 óta minden évben április 16-án tartják a holokauszt emléknapját, 1944-ben ezen a napon kezdték meg az első gettó felállítását Kárpátalján.

2004-ben pedig megnyílt a Holokauszt emlékközpont. Sokan akkor azonosulnak egyértelműen zsidóságukkal, ha antiszemita megnyilatkozásokkal találkoznak, vagy bármiféle hátrányos megkülönböztetést tapasztalnak. Többek számára az Izrael állammal és az ott élő zsidókkal való szolidaritás érzése jelent a zsidó önazonosságot. E sokféle identitáselem egymással is keveredő, új önazonosságokat is teremt, melyek nehezen kategorizálható, sokszínű, heterogén csoporttá teszik a magyar zsidóságot.

Hirschberg Gábor Bár Micvája,
1985 Forrás: centropa.hu
Hirschberg Gábor interjú

Az 1989-90-es rendszerváltás valamilyen módon a zsidó identitás több elemét érintette. Egyfelől megszűnt az Állami Egyházügyi Hivatal, amely a kommunista rendszerben az egyházak, így a zsidó hitközségek feletti irányítás jogát is gyakorolta. Ezzel szabaddá vált a vallásgyakorlat, és alternatív hitközségi szervezetek is alakulhattak. A zsidó vallási élet is pluralizált, a központi szerepet játszó, neológ Mazsihisz (Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége) mellett egy ortodox (Magyarországi Autonóm Izraelita Hitközség), egy status quo ante (Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség) és egy progresszív felekezet (Szim Salom Progresszív Zsidó Hitközség) is található. Utóbbinak vezetője egyébként Magyarország első női rabbija, Kelemen Katalin. Az egyesülési jog kiteljesedésével zsidó kulturális egyesületek, civil szervezetek jöttek létre. 1988-ban megalakult például a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, a kétezres évek elején a Haver Alapítvány, az elmúlt években a Tett és Védelem Alapítvány. Az 1990-es évektől megrendezik a Zsidó nyári fesztivált, a rendszerváltás után pályára lépő fiatal rabbik új zsidó közösségeket szerveznek, több vallási és kulturális alapon működő zsidó oktatási intézmény elérhető (pl. Scheiber Sándor Gimnázium és Általános Iskola, Lauder Javne Zsidó Közösségi Óvoda és Iskola). Létrejött az Országos Rabbiképző - Zsidó

Zsidó sátor a 2015-ös Sziget
fesztiválon

Egyetem, ahol kb. 300 diák tanul. Zsidó kulturális folyóiratokat alapítottak, ide tartozik például a Szombat című újság és a nagy múltú visszatekintő Múlt és Jövő folyóirat. 1994-ben megnyitott a magyarországi zsidó kulturális élet egyik központja, a Bálint Zsidó Közösségi Ház.

A fiatalabb generációk tagjai sokszor új módokon kapcsolódnak a szüleik vagy nagyszüleik által elhallgatott vagy eltakart zsidó hagyományhoz. (pl. Szarvas Nemzetközi Zsidó Ifjúsági Tábor, Taglit-utak Izraelbe, MAROM Egyesület). Szociológiai kutatások számára is megragadható az a tendencia, hogy a hazai zsidóság fiatalabb generációi (divatos fogalmakkal az Y és a Z generáció – 80-as, 90-es években, illetve a 2000 után születettek – tagjai) intenzívebben kapcsolódnak a tradícióhoz, és szüleikkel ellentétben több ponton kapcsolódnak a zsidó valláshoz, kultúrához.

A kétezres évek közepén aláírásgyűjtés kezdeményezés indult azzal a céllal, hogy a magyar törvényhozás nyilvánítsa nemzeti kisebbségnek a zsidóságot, hogy ennek nyomán az országban elismert 13 nemzeti és etnikai kisebbség mellett elismerjenek egy tizennegyediket is. A kezdeményezés témája valójában azt a kérdést vetette fel, hogy a magyarországi zsidó emberek hogyan fogalmazzák meg zsidóságukat és identitásukat. A kezdeményezés alapja egy olyan identitás kép volt, amely a zsidóságot származási alapon határozta volna meg, nem pedig vallási vagy egyéb alapon. A kezdeményezés végül nem ért célt, nem sikerült összegyűjteni a minimális ezer aláírást, ugyanakkor a körülötte létrejött vita jól mutatja, hogy milyen sokféle önmeghatározás létezik egymás mellett. Az bizonyosan látszott a történetből, hogy a magyar zsidók túlnyomó többsége nem kíván egy olyan identitással azonosulni, amely származási alapon megkülönbözteti magát a magyarságtól.

A rendszerváltozás a politikai szabadsággal együtt az antiszemita, gyűlöletkeltő eszmék nyilvánosságát is elhozta. A cenzúra helyébe lépő szólásszabadság teret nyitott antiszemita és holokauszttagadó írások és politikai tartalmak megjelenésének is. A zsidóellenesség nyílt formában megnyilvánul a hazai szélsőjobboldal folyóirataiban, illetve online felületein, de rejtett, kódolt formában ennél szélesebb körben jellemző. De az is megtörtént 2012-ben, hogy a 90 éves Schweitzer József nyugalmazott országos főrabbit a nyílt utcán érte antiszemita inzultus. Sajátos formája a zsidóellenességnek az Izrael-ellenességbe (anticionizmus) bújtatott antiszemizmus, amely a zsidó állam bírálatait összeköti „a zsidók” becsmélésével vagy egy elképzelt zsidó világösszeesküvés leleplezésével. A rendszerváltást követően 1998 és 2002 között (Magyar Igazság és Élet Pártja), illetve 2010 óta (Jobbik) parlamenti párt is megjelenít antiszemita retorikát. Figyelemre méltó, hogy egy 1999-es kutatás alanyainak (akik önmagukat mint magyar zsidókat látni engedték) 60%-a nyilatkozott úgy, hogy tart attól, hogy Magyarországon teret nyerhetnek diszkriminatív gyakorlatok. Az arányban nem mutatkozott eltérés aszerint, hogy a válaszadó milyen közel/távol volt a zsidó vallástól, hagyománytól, kultúrától.

A tízévenkénti népszámlálások adatai arról is tájékoztatnak, hogy hányan vallják magukat az izraelita hitfelekezethez tartozónak. Az így kapott szám nem foglalja magában azokat, akik zsidó vallásúak, de nem kívánják megválaszolni ezt a kérdést, és azon magyar zsidókat sem, akik nem tartják önazonosságuk részének a vallási kötődést. Ezeket szem előtt tartva a 2001-es népszámlálásnál kb. 13 ezer, a 2011-es népszámlálásnál közel 11 ezer válaszadó jelölte meg az izraelita felekezetet. (Egyébként az előbbinél az összes válaszadó 25%-a, utóbbinál az összes válaszadó 45%-a nem adott választ a vallási hovatartozást firtató kérdésre.) Számos becslés létezik ugyanakkor arról, hogy többféle zsidó önazonosság lehetőségét magában foglalva összesen hány magyar zsidó élhet az országban. A zsidóság becsült létszámának két szélső száma (35 ezer -150 ezer) közötti távolság jól mutatja a sokféle identitást és a pontos meghatározás lehetetlenségét (a becslések többsége a 100 ezerhez közelít). A magyar zsidók elsöprő többsége a fővárosban él, ahol egyébként az ország működő zsinagógáinak a többsége található.

| TÉVHITEK

A zsidó férfiak kalapot hordanak?

Az ortodox zsidó férfiak igen, a többiek csak akkor, ha fázik a fejük, és kedvelik a kalapot. Az ortodox viselet eredete az újkori Kelet-Európa zsidó közösségeiben keresendő. A férfiak itt hatalmas prém kalapot vagy fekete kalapot viseltek, mely mellé szintén fekete kaftánt vettek fel. Ma is jellemzően a kelet-európai vagy kelet-európai gyökerű, gyakran a haszid közösséghez tartozó ortodox zsidó férfiak viselnek kalapot. A kalapnál kisebb fejfedőt, kerek alakú kipát viselnek ugyanakkor más irányultságú zsidó közösséghez tartozó férfiak. Vitatott, hogy a hagyomány szerint állandóan vagy csak ima idején és esetleg étkezések alatt kell viselni a kipát. Szintén kipát szoktak felvenni mindazok, akik belépnek egy zsinagógába. A hagyomány szerint egyébként a férjezett zsidó nők is elfedték kendővel a fejüket. Valószínű, hogy általában a fejfedőknél egy ősi közel-keleti hagyomány továbbéléséről van szó, amely illetlenségnek tartotta a fedetlen fővel mutatkozást akár Isten, akár más emberek előtt.

A magyar zsidók vallásos emberek?

A kérdés pontos megválaszolása nem egyszerű, mert mindhárom jelző önmagában is sokrétű jelentést hordoz. A magukat zsidó vallásúnak azonosító emberek száma 1949 és 2011 között jelentősen lecsökkent (1949: 134 ezer, 2011: 11 ezer). Ennél a számnál magasabb lehet azok száma, akik magyar zsidóként, de nem felétlen vallásként azonosítják magukat. Mindebből kétféle tendencia látszik: egyfelől a magyar zsidók létszámának csökkenése, másfelől a vallástól való eltávolodás. Utóbbit erősíti az a statisztika, amely az egyházak részére felajánlott adó 1% sorsát mutatja (2017-ben kb. 10500 adózói felajánlás három zsidó felekezetnek). Egy másik felmérés arról tudósít, hogy a vallásos zsidóknak csak kis része gyakorolja hitét hitközösségi keretek között. Az bizonyosnak látszik, hogy ma a magyar zsidók többsége nem gyakorló vallásos ember.

A zsidók hazája Izrael?

Az ókori zsidó állam évszázadokon keresztül volt otthona a Közel-Keleten élő zsidóknak. A Római Birodalom terjeszkedésének köszönhetően i.e. 63-ban megszűnt az önálló Izrael, korlátozott függetlensége i.sz. 70-ig tartott, amikor a római csapatok lerombolták a jeruzsálemi templomot. Ettől kezdve a zsidók a 20. század közepéig Európa – és később a világ – sok pontján éltek a többségi társadalom mellett kisebbségi létben (diaszpóra - szétszórtság). Nyelvük, kultúrájuk, életmódjuk, identitásuk folyamatosan alakult a többségi társadalommal való együttélésnek köszön-

hetően. A modernkori Izrael annak a gondolatnak a politikai megvalósulása, amelynek célkitűzése az ókori zsidó állam újjáalakítása volt (zionizmus). A zsidó állam 1948-ban született meg az egykori brit gyarmatbirodalomhoz tartozó Palesztinában, és Izraelben azóta nem csak zsidók, hanem iszlámhitű arabok (palesztinok) is laknak. Már az új zsidó államalapítás előtti évtizedekben és azóta is – különösen a holokausztot követően – folyamatosan érkeztek zsidók Izraelbe a világ minden tájáról, hogy itt új hazát és új életet kezdjenek. Sok diaszpórában élő zsidó viszont továbbra is Izraelen kívül, más ország polgáraként él zsidóként, és másként éli meg zsidó identitását, mint a zsidó nemzetállami eszmére épülő izraeli zsidóság. Több dolog kötheti Izraelhez, és sok dolog köti ahhoz az országhoz és kultúrához is, ahol él.

Hány magyar zsidó él Magyarországon ma?

Nem tudjuk pontosan. A népszámlálások zsidó vallásúakról tudósítanak (2011-ben közel 12 871 fő, 2001-ben közel 10 965 fő). Szociológiai kutatások reprezentatív mintavételekkel dolgoznak, és ez alapján fogalmaznak meg következtetéseket a magyar zsidóság létszámára nézve. Kovács András kutatásaiból az tudható, hogy a vallásos zsidók számánál sokkal többen azonosulnak valamilyen más módon a zsidósággal. Ráadásul a népszámlálásoknál a válaszadás nem kötelező, így vallásos magyar zsidóból is több élhet közöttünk. Stark Tamás és Sebő László becslése abból indul ki, hogy a régi zsidó joghagyomány (Háláchá) szerint zsidónak az tekinthető, akinek anyja zsidó vallású. E származási kategorizálás szerint 45 ezer és 85 ezer főre becsülik a magyar zsidók számát, ha pedig ehhez hozzávesszük a csak apai ágon zsidó származásúak számát (mint teszik a reformzsidó mozgalmak), akkor 100 ezer körüli vagy afeletti számot kapunk. Azt nem tudjuk, közülük ki miként éli meg zsidóságát, azt viszont igen, hogy szüleik között található zsidó vagy zsidó családban született ember. A World Jewish Congress 35 ezer és 120 ezer közöttire teszi a magyar zsidók számát. Más külföldi (USA, Izrael) 47-48 ezerre teszik a hazai zsidóság létszámát. Szokták a becslésekhez használni a holokauszt nyomán kártérítésért folyamodók számát, ez az évezred első évtizedének közepén kb. 63 ezer fő volt.

A zsidók csak a holokausztról tudnak beszélni?

Nem. Beszélnek például a pörkölről, az uszodákról, a lakásfelújításról, a fociról vagy a wifi-kódról. Illetve bármiről. Az biztos, hogy sokuk testvérét, anyját, apját, kisgyermekét, illetve sokuk barátjának családtagjait valójában halálra ítélték és megölték nem olyan régen. Mindez azokban a házakban, utcákban történt, ahol ma is élünk. Pszichológusok szerint egy családtag elvesztése olyan traumát jelent az embernek, aminek feldolgozása hosszú időbe telik – ha egyáltalán sikerül. Sőt, egy-egy trauma sokszor átöröklődik, ami azt jelenti, hogy a felmenő veszteségélményét és ehhez

kapcsolódó érzelmeit – akár tudat alatt – a leszármazott saját maga is hordozza. A holokausztot megelőző zsidóellenes intézkedések és atrocitások, illetve maga a pusztítás nem egyszerű trauma, hanem olyan társadalmi traumatizációnak számít, amely az emberi psziché számára szinte megemészthetetlen. A megküzdést segítheti, ha az érintett nem marad magára saját vagy örökölt élményével. Főleg, ha olyan egyenruhában ruhákban masírozó embereket láthat a kétezres években, amelyhez hasonlóan családtagjai elpusztítására törek néhány évtizede.

A zsidók ravaszok?

Fogalmunk sincs ki ravasz, amíg meg nem ismerjük a másik embert. Egyáltalán ki a ravasz és mi a ravaszság? Aki fortéllyal megszerzi a másét? Vagy aki kihasználja a lehetőségeket az érvényesülésre? Aki a másik kárára gazdagodik? Aki nem kér számlát, és ezzel olcsóbban megússza a vásárlást? A ravasz ember ügyeskedik vagy ügyes? Tisztességes vagy tisztességtelen? Ki mondja meg, hogy ki a ravasz? A magyarokról azt mondták sokan az előző század elején, hogy pocakosak és pipáznak, miközben népviseletben állnak a pusztán. Mindenki más nem volt magyar? Sok millió honfitársunk tiltakozna ez ellen. A ravaszság olyan emberi tulajdonság, mint például a jószívűség vagy az indulatosság. Az egyik ember ilyen, a másik olyan. Az egyik helyzetben ilyenek vagyunk, a másokban olyanok. Nincs összefüggés származás és emberi tulajdonság között. Lehetetlen, hogy sok ezer, sok millió emberre mind jellemző legyen egy tulajdonság.”

Hány magyar zsidó halt meg a holokausztban?

Magyarország a hitleri Németország segítségével megnövelte területét 1938 és 1941 között, így a Trianoni békeszerződésben elcsatolt területek egy része újból Magyarországhoz került. Mindez azt jelentette, hogy a holokauszt idején a módosult országhatároknak köszönhetően a zsidó vallásúak száma 400 ezerről 725 ezerre nőtt, és ehhez hozzá lehet számítani még kb. 100 ezer főt, akik nem voltak zsidó vallásúak, de a faji törvények alapján minősültek zsidónak. Ebből a sokaságból kb. 500-550 ezer zsidót megöltek halál- és munkatáborokban, erőltetett menetekben, gettókban, vonatszerelvényeken, Duna-parton, köztereken, házakban – Magyarországon és a környező országokban. Becslések szerint a fővárosi magyar zsidóság 40%-a, a vidéki magyar zsidóság 70-75%-a pusztult el. A legkoncentráltabb pusztítás Auschwitz-Birkenauban történt 1944 tavaszán-nyarán, a legnagyobb túlélő csoport pedig a budapesti zsidóság volt.

A magyar zsidók magyarok vagy zsidók?

Ha megkérdezed, lehet, hogy elkezd mesélni róla. De nem biztos. Végképp is a kérdés az egyik legszemélyesebb magánügyünkre vonatkozik, arra, hogy mi az önazonosságunk, az identitásunk? Ezt mindenki maga dönti el, mint ahogyan azt is, kivel osztja meg mindezt. A feladat nem egyszerű, hiszen identitásunknak nagyon sok rétege van, a végeredmény pedig lehet hosszú is, sőt, újabb kérdéseket generálhat. A 'magyar' és a 'zsidó' megszámlálhatatlanul sok jelentést, értelmezést, élményt, képet, sűrít magában, ez valójában egy ember életén keresztül ragadható meg a legjobban. A Magyarországon élő emberek családtörténete jól mutatja, hogy a világnak ezen a részén nagyon sok nép, nyelv, vallás, kultúra keveredett az utóbbi évezredekben. Erről mesél például a nyelvünk, az épületeink, a családfáink. A magyar zsidók magyar anyanyelvűek, a magyar kultúra ugyanúgy otthonuk, mint bárki másnak. De hozzáadódhat ehhez egy nyitottság például egy zsidó ünnepre, énekre, a zsidó múltra, egy felmenő történetére, bármire, ami a zsidósághoz kapcsolja. Magyar és zsidó: a kettő (vagy három, négy, öt...) nem kizárja egymást, hanem egymás mellett, egymásba fonódva ott lehetnek mindenkiben, aki kapcsolódik magyarsághoz, zsidósághoz, magyar zsidósághoz. Hasonló ez a családban betöltött többes szerepünkhöz (például anya és testvér vagy apa és férj), együtt léteznek.

Informális oktatás

| MIT KELL TUDNI AZ INFORMÁLIS OKTATÁSRÓL?

Tanulási folyamataink a XXI. századra megváltoztak. Az iskolai órákon kívül ma a diákoknak számos lehetősége nyílik tanulásra, ismeretek szerzésére és megosztására. Ezeknek a tanulási folyamatoknak lehetnek szervezett keretei, de maguk a szociális tereink (család, barátok, osztálytársak, kollégák) is adhatnak nekik keretet. Míg a formális oktatás szervezett és strukturált közegben az (oktatási, képzési rendszerben) elsajátított tárgyi tudás megszerzésére összpontosít, az informális oktatás a formális keretek között nem- vagy nehezen megszerezhető ismeretekre és képességekre helyezi a hangsúlyt. Az informális oktatás legfontosabb komponensei az aktív részvétel, a tapasztalás és a tanulási folyamatban részt vevők közötti interaktivitás. Ennek megfelelően az informális tanulás sokszor nem is feltétlenül tudatos folyamat, ugyanakkor olykor hatásosabb lehet, hiszen a megélt élményekből mindig több marad meg, mint a bemutatott, látott, vagy hallott információkból. Az informális oktatás nem akar feltétlen helyettesítője lenni az iskolarendszernek és a formális oktatásnak, inkább a hivatalos oktatási rendszer kiegészítéseként akar szolgálni.

| AZ INFORMÁLIS OKTATÁS KÖZEGE

Az informális oktatás és tanulás eredményességének egyik kulcsfeltétele a megfelelő környezet és közeg. Az iskolarendszer nyújtotta keretek (a tantermek berendezése, a kötött időbeosztás, a számonkérési rendszer, a hierarchikus rend) mind korlátozzák az egyén kiteljesedésének lehetőségét a tanulási folyamatban. Az iskolai szocializáció a meglévő társadalmi viszonyrendszerek fenntartása mellett, a diákok egyéni képességeit és kompetenciáit kevésbé képes fejleszteni. Ezzel szemben a nem formális oktatás rendszere sokkal tágabb keretet nyújt a diákok számára; az informális módszerek pedig lehetőséget és teret biztosítanak a fiatalok egyéni megnyilvánulásainak, melyek hosszú távon kiemelten fontos szerepet játszanak személyiségfejlődésükben.

Ellentétben a hagyományos iskolai órákkal, az informális foglalkozások során a résztvevők szinte mindig körben ülnek, így mindenki egyenlő mértékben tud bekapcsolódni a közös munkába. A foglalkozások sokkal inkább hasonlítanak beszélgetésre, mint hagyományos iskolai órára. Ennek szellemében a diákoknak nem kell jelentkezniük, elég, ha jelzik hozzászólási szándékukat, az iskolában szokásos magázódás helyett a diákok és az oktató(k) tegeződnek. Az oktatók hierarchia mentes partnersége, a játékok és interaktív gyakorlatok együttléte minden diákot képes aktivizálni, olyanokat is, akiket a hagyományos (formális) oktatási keretek között nehezebb bevonni a munkába. A demokratikus keretek és a szabad véleménynyilvánítás feltétele teremti meg azt a fajta közegét, melyben sikeressé válik az informális tanulás folyamata.

Tapasztalatunk szerint a középiskolás diákok nagy része eleinte idegenül és kényelmetlenül érzi magát egy ilyenfajta közegben, éppen ezért az oktató egyik fontos fel-

adata, hogy folyamatos reflexiókkal és adott esetben a szabályok elismétlésével segítse a diákokat hozzászokni az új tanulási környezethez.

| AZ INFORMÁLIS OKTATÁS LEHETSÉGES CÉLJAI ÉS TÉMÁJA

Az oktatás célja a formális keretek között legtöbbször a lexikális tudás átadása, felhalmozása és rendszerezése. Ez sok esetben szükségszerűen mellőzi az átfogó, több szempontból vizsgáló elemzést és az önálló, kritikus gondolkodás képességének kialakítását és fejlesztését. Az informális oktatás éppen ezekkel a készségekkel és kompetenciákkal hivatott ellensúlyozni a frontális és formális oktatás hiányosságait.

Míg a formális oktatás célja általában az ismereti (tan)anyag átadása és az abból összeálló rendszerek felépítése, addig az informális oktatás rendszerint a közös, interakción alapuló tanulás folyamatára és az egyéni kompetenciák fejlesztésére irányul. Az informális oktatási anyagok legtöbb esetben nem konkrét (tananyagszerű) információt dolgoznak fel, így tehát a folyamat során megfogalmazott célok sem lehetnek szigorúan körül határoltak. Ugyanakkor kiemelten fontos, hogy az informális oktatási anyagok elkészítése és fejlesztése során, illetve az oktatás és a konkrét foglalkozások megtartásakor is alapvető értékek, irányelvek mentén kerüljenek megfogalmazásra a céljaink. Így például:

- egymás iránti tisztelet
- párbeszéd elősegítése
- vitakultúra fejlesztése
- demokratikus keret és a résztvevők számára biztosított egyenlő esélyek
- proaktivitás
- sokszínűség és véleménypluralizmus

Ha a csoporton belüli dinamika és viszonyrendszerek miatt ezek az értékek és irányelvek nem egyértelműek, fontos felhívni rájuk a résztvevők figyelmét, amit akár többször is megtehetünk a foglalkozás során.

| A CSOPORTMUNKA

Az iskolában a tanulók egymáshoz való viszonya a tanulás során leginkább a szünetekben és a számonkérés során egymásnak nyújtott segítségben nyilvánul meg. Ugyanakkor ennél sokkal nagyobb lehetőségeket rejt magában az a fajta csoport és csapatmunka, ami az informális oktatást jellemzi. Az informális tanulás során a csoport tagjai állandó interakcióban vannak egymással, összevetik véleményüket, vitatkoznak, kölcsönös hatással vannak egymás gondolataira és nézeteire. Az informális tanulás ezáltal nem csupán az egyén, hanem a csoport és a közösség szintjén is

kifejti hatását. A párbeszéd módszere állandóan új kérdéseket generál, gondolatokat ébreszt, alakítja a diákok gondolkodásmódját. Mindehhez azonban elengedhetetlen a csoporttagok aktív egyéni részvétele a folyamatban. A csoporton belüli dinamikai folyamatok jótékony működéséhez szintén szükséges, hogy az oktató megfelelő légkört és közeget alakítson ki, melyben a résztvevők kényelmesen érzik magukat és szívesen nyilvánulnak meg a csoport többi tagja előtt.

Az oktatás eredményessége attól is függ, hogy az egyes gyakorlatok során a csoport vagy osztály milyen rendszerben dolgozik együtt. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a csoportmunka számtalan lehetőséget és értéket rejt magában, de akkor válik igazán eredményessé, ha az oktató sikeresen tudja összehangolni az egyéni és a csoportszinten történő tanulási folyamatokat. Fontos hangsúlyozni, hogy a különböző csoportokban illetve osztályokban egyedülálló csoportdinamikai jelenségek és folyamatok érvényesülnek, melyekre az oktátónak minden esetben tekintettel kell lennie.

| AZ INFORMÁLIS OKTATÓ

Akárcsak a formális oktatás, az informális oktatás során is kiemelten fontos szerepe van annak a személynek, aki az órát, foglalkozást tartja. A formális oktatásban részt vevő pedagógusokhoz képest azonban az informális oktátónak komplexebb a feladatköre, s az általa tartott foglalkozás eredményességéhez és sikeréhez tevékenységét többféle szempontrendszer alapján kell alakítania.

Az informális oktató egyszerre:

- tanár, aki ismeret ad át, informál és tanít;
- moderátor, aki párbeszédet generál, irányítja a beszélgetést, és elősegíti a belső folyamatok természetes dinamikáját;
- megfigyelő, aki képes aktívan hallgatni és figyelni;
- szervező, aki képes a tanulási folyamat megfelelő kereteit kialakítani és fenntartani;
- nevelő, aki elgondolkodtat, és megnyilvánulásaival példát mutat;
- instruktör, aki átlátja és alakítja a csoportdinamikai folyamatokat;
- példakép, modell, akire felnéznek, és akit szívesen követnek.

Természetesen a fentebb említett szabályok és irányelvek közül nem minden lesz adaptálható bármely osztály vagy tanár/oktató esetében, sőt általában elmondható, hogy minden egyes csoport sajátos, igényei pedig olykor nagyon is eltérhetnek.

| PÉLDÁK FOGLALKOZÁSHOZ

Keleti pu.

Leírás

Előkészület: A játékot megelőzően készítsünk elő annyi öntapadós cetlit, ahány résztvevő van, majd mindegyikre írjunk fel egy tulajdonságot, állapotot, embertípust annak megfelelően, hogy mire akarjuk használni a játékot.

A facilitátor két részre osztja a csoportot. A két csoport két sorban leül egymással szemben úgy, hogy mindenkivel szemben üljön valaki, olyan távolságban, hogy kényelmesen tudjanak beszélgetni. Az elképzelt helyszín egy forgalmas pályaudvar, például a budapesti Keleti pályaudvar. Az egyik sorban ülők lesznek az utazók, a másik sorban ülők a jegypénztárosok. Minden párnak egy mini szerepjátékot kell eljátszani, amiben az utazó jegyet kíván venni egy vonatra. Minden egyéb részletet a párok improvizálnak. Egy szerepjáték 1-2 percig tart, utána az utazók sorában mindenki eggyel jobbra ül, és elképzei, hogy most egy másik jegypénztáros előtt ül, és jegyet vesz. Tetszőleges kör játszható. A játék második részében szerepcsere, az utazókból jegypénztáros, a pénztárosokból utazók lesznek, egyebekben minden ugyanaz, mint az első részben. Mielőtt elindul a játék, a facilitátor minden utas homlokára/ruhájára (lényeg, hogy látható legyen) véletlenszerűen ráragaszt egy cetlit úgy, hogy akire ragasztották, ne lássa a cetlin a feliratot. A facilitátor elmondja a pályaudvaros szerepjáték szabályait, illetve, hogy mindegyik utas most „olyan”, ami a cetlijén van, a jegypénztáros tud erről. A játék feldolgozásánál fontos, hogy mindenki rituálisan megszabadulhasson a ráragasztott szereptől.

Eszközök

Öntapadós cetlik tulajdonságokkal (pl. kerekese székese, drogose, idős úr, roma, hajléktalan, látássérült, kínai nő, díszmagyarba öltözött férfi, siket stb.)

Időkeret 40-60 perc **Létszám** 10-30 fő

Forrás: www.navigoconsulting.hu

Leila és Mohamed

Leírás

A csoportot 2-4 fősebb csapatokra osztjuk, mindenkinél legyen papír, írószer. Mindenki megkapja Leila és Mohamed történetét. A facilitátor arra kér mindenkit, hogy olvassa el a szöveget, és gondolja végig, kivel mi történt, és mindenki egyénileg oldja meg az 1. feladatot. Ezt követően a facilitátor arra kér minden csapatot, hogy az 1. feladatnak megfelelően most csapatként állapítsák meg a szimpátiapontokat.

iapontokat egy külön lapon. Ezt követően a facilitátor kiadja a 2. feladatot elsőként mindenkinek egyénileg a saját papírján, majd úgy, hogy mint csapat állapítsák meg a szimpátiapontokat.

A 3. feladat kiadása a 2. feladattal megegyezik. A feldolgozó beszélgetést megelőzően a facilitátor összegyűjti és láthatóvá teszi a három körben csapatonként született szimpátiapontokat.

Eszközök Papír, írószer, flip papír, leírások, feladatok

Időkeret 90 perc **Létszám** 6-20 fő

LEILA ÉS MOHAMED története

A Nílus egy hosszú, hosszú folyó, mely észak felé fut. Sok krokodil él benne és csupán néhány híd ível át felette.

LEILA a folyó bal partján él. LEILA 17 éves lány, aki halálosan szerelmes MOHAMEDbe. MOHAMED a krokodiloktól hemzsező Nílus túlsó partján lakik. LEILA eltökélte, hogy meglátogatja szerelmét, ezért elmegy AHMEDhez és kéri, hogy vigye át a túlpartra. Annak ellenére, hogy AHMEDnek ideje és csónakja is van, mégsem viszi át LEILÁt a túlpartra. LEILA nem adja fel, és elmegy TARIKhoz, és megkéri, hogy vigye át őt a folyó túlsó partjára. TARIK beleegyezik, de csak a következő reggelen és csak akkor, ha LEILA vele tölti az éjszakát. Így is történik. LEILA minden áron megakarta látogatni MOHAMEDet, így az éjszakát TARIKkal töltötte. TARIK a következő reggelen átvitte őt a túlpartra.

LEILA repült szerelme karjaiba, és elmesélte neki, hogy milyen nehézségek árán sikerült átjutnia. MOHAMED elzavarta LEILÁt. LEILA boldogtalanul sétált a Nílus partján, harcolva könnyeivel, amikor is találkozott DZSAFARRal. DZSAFAR megkérdezte tőle, miért oly szomorú és LEILA elmesélte neki történetét. DZSAFAR elment MOHAMEDhez és két erős pofont mért arcára minden szó nélkül.

Feladat 1: Rendezzék sorrendbe a szereplőket aszerint, hogy mennyire tartják őket szimpatikusnak vagy ellenszenvesnek. A legszimpatikusabbnak 5-ös számot adj, a legellenszenvesebbnek 1-est. Egy számot egyszer használhatsz fel.

LEILA
MOHAMED
AHMED
TARIK
DZSAFAR

Feladat 2: Egy pár dolog kiderült a szereplőkről. Rendezzék sorrendbe őket újra ellenszenv/szimpáta alapján a jelzett módon, immár az alábbi információk figyelembevételével. Az új számokat írjátok az előző körben adott számmal egy sorba.

LEILA 18 éves középiskolás tanuló és MOHAMED az ő tanára, aki házasságban él. AHMED szintén tanár ugyanabban az iskolában. MOHAMED az ő kollégája. TARIK LEILA nagyapja, aki már régóta nem látta kedvenc kis unokáját, és most egy tea mellett az egész éjszakát átbeszélgették. DZSAFAR nevelőotthonba került 1 éves korában.

Feladat 3: Újabb információkat tudtunk meg a szereplőkről. Rendezzék őket még egyszer sorrendbe ellenszenv/szimpáta alapján az ismert módon, az alábbi információk figyelembevételével. Az új számokat írjátok az előző körben adott számmal egy sorba.

LEILA az elmúlt két évben két férfi tanárával kezdett ki. MOHAMEDnek ez a harmadik házassága, mindkét korábbi feleségét 1-1 gyerekkel pár évi házasság után otthagytta. AHMED szerelmes Leilába, de ezt igyekszik titkolni. TARIK egy éjszakai mulatót működtet, ahol prostituáltak is dolgoznak. DZSAFART sikkasztásért korábban 5 év börtönrre ítélték.

Szívszakadva

Leírás A csoportot felosztjuk párokra vagy kisebb csoportokra. A facilitátor ismerteti a játék kerettörténetét. A résztvevőknek el kell képzeniük, hogy egészségügyi tisztviselőként fontos döntést kell hozniuk. Jelenleg 5 ember vár mesterséges szívre, köztük kell sorrendet felállítani úgy, hogy a végére egyetértésre jut a csoport. (A sorrend előrébb lévő előbb juthat mesterséges szívhöz.)

Mindenki megkapja az 5 elképzelt emberről szóló ismertető kártyát, és saját szempontjai alapján sorrendet állít. Ezt követően a résztvevők párokban (a kisebb csoportokon belül is) megbeszéljük az egyéni sorrendeket, és közös sorrendet kell megállapítaniuk. Ha kettőnél több fős csoportok vannak, ezt követően a kis csoportok teszik ugyanezt, az utolsó körben pedig az egész csoportnak kell sorrendet megállapítania. Célszerű az egyes köröknek időt szabni. A feldolgozásnál érdemes több kört tartani, amiben a döntés tartalma mellett a döntéshozatal módjairól is lehet beszélgetni.

Időkeret 60-80 perc **Létszám** 6-20 fő

Eszközök Papír, írószerszám, flip papír, leírások, feladatok

Hajdú Dzszenifer

Kora: 30 év, foglalkozása: adatrögzítő, de jelenleg állást keres. Özvegy, két gyermeket tart el, alacsony jövedelmű, nincs megakarítása. 8 általánost végzett.

Meszlényi Zoltán

Kora: 23 év, foglalkozása: egyetemista. Nőtlen, keményen tanul, segít eltartani nélkülöző családját, tanulmányai befejeztével rendőrszeretne lenni.

Elmer Márta

Kora: 64 év, foglalkozása: nyugdíjas. Házas, 3 felnőtt gyereke van, a kórházat támogató alapítvány egyik kurátora.

Pohánka Ervin

Kora: 45 év, foglalkozása: sikeres színész. Elvált, gyermekét a volt felesége neveli, nemrég küzdött meg sikeresen alkoholizmusával.

Péter István

Kora: 55 év, foglalkozása: közgazdász. Nős, egy gyermeke van, több nagy állami tulajdonú cég felügyelőbizottsági tagja, tehető.

Rudas László: Delfi örökösei c. könyve nyomán

Igazságosztók

A játék leírása az Alternatív leckék c. kiadvány 143-151. oldalán található

Varázsjogar

A játék leírása a jelzett kiadvány 233-242. oldalain található.

Oktatási szervezetek és kézikönyvek

|Amnesty International Magyarország – emberi jogi oktatási segédletek, óravázlatok tanároknak.
amnesty.hu/emberi-jogi-oktatas/oktasi-segedletek

|Artemisszió Egyesület – interkulturális oktatási segédanyagok.
Artemisszio.blog.hu

|Böngésző - Gyűlöletbeszéd kezelésére kialakított kézikönyv
<https://www.nohatespeechmovement.org/bookmarks>

|Demokratikus Ifjúságért Alapítvány – módszertani kiadványok közösségi szolgálat, vitakultúra-fejlesztés, hátrányos helyzetű gyerekek fejlesztése témában.
i-dia.org/#kiadvanyaink

|Haver Alapítvány – zsidósággal kapcsolatos kiadványok, háttéranyagok
zsidosag.haver.hu/

|Labrisz Egyesület – melegséggel kapcsolatos háttérdokumentumok, ajánlott olvasmányok és linkek.
labrisz.hu

|Labrisz és Szimpozion Egyesület: Melegség és Megismerés program
melegvagyon.hu

|MáSzinház - A társulat tagjai értelmi sérült fiatal felnőttek, színházi szakemberek és önkéntes segítők. Közös munkánk során a színházi bemutató mellett a képességfejlesztés is nagy szerepet kap.
mas-zinhaz.hu

|Menhely Alapítvány - Első kézből a hajléktalanságról
www.menhely-ekh.hu

|Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen (NANE) Egyesület - Biztonság és erőszak a családban, párkapcsolatban
nane.hu

|Uccu Alapítvány – kiadványok, szakirodalom, kulcsszavak tévhitet a magyarországi romákkal kapcsolatban.
uccualapitvany.hu/konyvtar/

|Történelemtanárok Egylete - A Tényleg! honlap sorra veszi hamis történelmi mítoszainkat. Nem a történelmi „lgazságot” hirdetjük, hisz ilyen nincs. Amiket cáfolunk: az érzelmi alapon kreált történelmi hóbortok.
tenyleg.com

Roma/cigány tematikájú irodalom

- |Bana József: Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In: Gémes Balázs (szerk.): Pillanatképek a romák múltjából. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 123-135.
- |Bársony János - Daróczi Ágnes (szerk.): Pharrajimos. Romák sorsa a nácizmus idején. Budapest, L'Harmattan, 2004.
- |Bass László - Darvas Ágnes-Dögei Ilona-Ferge Zsuzsa-Tausz Katalin: A szegénység és kirekesztés változása. 2001-2006. Budapest, MTA KTI Gyerekprogram Iroda, 2007.
- |Berkovits Balázs - Oblath Márton: Ki nevel a végén? Rendszerváltás és az „értelmi fogyatékoság” diskurzusai. anB-lokk, 2008. 1. évf. 1-2. sz. 29-41.
- |Bernáth Gábor - Brassói Vivien - Orsós Julianna: Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok agyonvernek. Az európai roma holokausz. Budapest, 2015.
- |Binder Mátyás - Pálos Dóra: A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája. Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben. Néprajzi Látóhatár, 2009. 18. évf. 2. sz. 93-115.
- |Binder Mátyás: „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. Regio, 2009. 20. évf. 4. sz. 35-59.
- |Binder Mátyás: A „cigány-magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban. In: Szuhay Péter (szerk.): Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2013. 15-24.
- |Binder Mátyás: A cigányokról alkotott történeti kép változása a rendszerváltás tükrében Szlovákiában és Magyarországon. In: Krausz Tamás - Mitrovits Miklós - Zahorán Csaba (szerk.): Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról. Budapest, L'Harmattan Kiadó - ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 313-343.
- |Binder Mátyás: Magyarországi roma történelem - kutatók, források és szövegek. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához. Pécs, PTI BTK NTI Romológia és nevelésszociológia Tanszék, 2015. 16-49.
- |Binder Mátyás: „Roma - identitás - politika” a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: Földes György - Antal Attila (szerk.): Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről. Budapest, Napvilág Kiadó, 2016. 249-275
- |Binder Mátyás-Pálos Dóra: Romák a kelettervekben és a kísérleti tankönyvekben. Budapest, ERRC-CFCF Alapítvány, 2016. (http://cfcf.hu/sites/default/files/Binder%20P%C3%A1los%20-%20ROMA.TK.KUT.%202016_0.pdf)
- |Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az internetikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka - Papp Richárd - Szarka László (szerk.): Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Budapest, Balassi Kiadó-MTA ENKI, 2006. 9-35.
- |Borsszem Jankó. 24. évf. 1238. (40.) sz. (1891. október 4.)
- |Csalog Zsolt: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. Világosság, 1973. 14. évf. 1. sz. 38-44.
- |Csalog Zsolt: Kilenc cigány. Budapest, 1976.
- |Csalog Zsolt: A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. [1979] Magyar füzetek, 1984. 14-15. sz. 93-137.
- |Csepeli György: Cigányok és gádzsók. Romakép a magyar társadalomban. http://csepeli.hu/pub/2008/csepeli_ciganyok_gadzso.pdf (2010-04-23)
- |Cserti Csapó Tibor: A magyarországi cigány közösségek demográfiai megközelítése. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához. Pécs,

- PTI BTK NTI, 2015. 401-462.
- |D. Szakács Anita: Munczy Béla cigány-primás első világháborús frontnaplói (1916-1917). In: Márfi Attila (szerk.): Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II. Pécs, 2009. 91-95.
- |Dobos Balázs: Roma etnikai pártok és választói támogatottság Magyarországon. In Végh Andor (szerk.): A kisebbségek geopolitikája: VIII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet. 2014. 155–162.
- |Dupcsik Csaba: „...itt az alkalom a kivégzésükre” (A roma holokausztról) Holmi, 2006. 18. évf. 6. sz. 824-832.
- |Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008. Budapest, Osiris, 2009.
- |Dupcsik Csaba: A cigányok társadalomtörténete a 19-20. század fordulóján. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához. Pécs, PTI BTK NTI, 2015a. 295-328.
- |Dupcsik: Képek, keretek, korszakok – vázlat a magyarországi cigányok történetéhez. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): A romológia alapjai. Pécs, PTE BTK Neveléstudományi Intézet, 2015b. 49-78.
- |Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. Iskolakultúra, 2007. 17. évf. 11-12. sz. 129-144.
- |Eriksen, Thomas Hylland: Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Budapest-Pécs, Gondolat Kiadó-PTE. 2008.
- |Fleck Gábor – Szuhaý Péter: Kérdések és válaszok a cigányságról. Budapest, Napvilág, 2013.
- |Fraser, Angus: A cigányok. Budapest, Osiris, 2002.
- |Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris, Budapest, 2003. 11-53.
- |Habicsek László: Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Új Mandátum, Budapest, 2000. 243-275.
- |Hajnóczky Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989. Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 2015.
- |Herrmann Antal: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1895.
- |Herrmann Antal: A nemzetközi cigánytudós társaság. Ethnographia, 1903. 14. évf. 3. sz. 156.
- |Hobsbawm, Eric: Történelem „odalentről”. In: Hobsbawm, Eric: A történelemről, a történetírásról. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006. 227-242.
- |Juhász Attila: A „cigánybűnözés” mint „az igazság” szimbóluma. anBlok. 2010. 4. sz. 12–18.
- |Kállai Ernő: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 327-345.
- |Kardos Ferenc: Nyomtalanul? Névtelen romák holokausztja. A roma holokauszt jelene történeti kutatásban és a társadalomban. In: Márfi Attila (szerk.): A légerek népe. Névtelen romák holokausztja. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 2014. 50-81.
- |Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004.
- |Kemény István: Előszó. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Budapest, Osiris-MTA KI, 2000. 7-18.
- |Kocka, Jürgen: Az európai történelem egyik problémája: a munka. Korall társadalomtörténeti folyóirat, 2001. 2. évf. 5-6. sz. 5-17.
- |Kovács János: A cigányok Szegeden I–III. Ethnographia, 1895. 6. évf. 3. sz. 187–198; 4. sz. 280–288; 5–6. sz. 388–393.
- |Ladányi János: A magyarországi „romapolitika” csődjé. In: Nemeskéry Artúr (szerk.): Társadalom és térszerkezeti alakulások. Válogatott tanulmányok (1975–2010). Budapest, ELTE–BCE, 2010. 170–175.
- |Ladányi János: Romaügyek pedig nincsenek! Egyenlítő, 2003. 1. sz. 21–26.
- |Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beásokról Gödöllő, Szent István Egyetemi Kiadó, 2009.
- |Landauer Attila (szerk.): A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953) Budapest, L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, 2016.
- |Lewis, Oscar: A szegénység kultúrája. Kultúra és Közösség, 1988. 4. sz. 94-105.
- |Liégeois, Jean-Pierre: Romák, cigányok, utazók. Budapest, Pont Kiadó, 2002.
- |Ligeti György: Kikről van szó? In: Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet (szerk.): Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2002.
- |Majtényi Balázs – Majtényi György: Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010. Budapest, Libri Kiadó, 2012.
- |Mészáros László: A hódoltság latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. Századok, 1976. 110. évf. 3. sz. 474-489.
- |Mezey Barna (szerk.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. Budapest, Kossuth, 1986.
- |N. N.: Magyar cigányzenészek ünnepe az országzászlónál. Budapesti Hírlap, (1937. május 8.) 1.
- |Nagy Pál: A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998.
- |Nagy Pál: Civitas Zingarorum. Amaro Drom, 2000. 10. évf. 8. sz. 26–28.
- |Nagy Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14-17. század). Pécs, PTE BTK, 2004.
- |Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája. Budapest, Történelemtanárok Egylete, 2008. 35-50
- |Nagy Pál: Források és adatok cigányok katonaskodásának történetéhez a 19. század első feléből. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2008. 79-95.
- |Nagy Pál: Cigányok évszázadai. tenyleg.com 2016.
- |Munk Veronika: A romák reprezentációja a többségi média híreiben az 1960-as évektől napjainkig. Médiautató, 2013. 2. sz. 89–100.
- |Perger Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkápások. In: Domonkos Ottó (szerk.): Arrabona – Múzeumi közlemények 34. 1995. 269–319.
- |Polyák Laura: Cigányok Mucsáról. Az élclapi karikatúrák cigányképe. Beszélő, 2002. 7. évf. 7-8. sz. 89.
- |Pomogyi László: A század elejétől 1945-ig. In: Kemény István (szerk.): A magyarországi romák. Budapest, Útmutató, 2000. 12–16.
- |Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Budapest, Osiris-

Századvég, 1995.

|Prónai Csaba: Európa cigányai. (Leonardo Piasere: I rom d'Europa. Una storia moderna.) In: Prónai Csaba (szerk.): Cigány világok Európában. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó, 2006. 361-366.

|Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása.” Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004.

|Romsics Ignác: Szakosodás, szintetizálás és interdiszciplinaritás a 20. századi történetírásban. In: Romsics Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002-2008. Budapest, Osiris Kiadó, 2008. 165-176.

|Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950-1960-as években. Múltunk, 2008. 1. sz. 273-308.

|Sárosi Bálint: Cigányzene... Budapest, Gondolat, 1971;

|Stewart, Michael S.: Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994.

|Stewart, Michael S.: Előszó. In: Kovács András (szerk.): Roma migráció. Budapest, MTA KI, 2002. 7-12.

|Szalai Júlia: Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”. A többség-kisebbség viszony néhány jelenkori problémájáról. In: Horváth Ágota-Landau Edit-Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Budapest, Új Mandátum, 2000. 531-571.

|Székelyi Mária-Örkény Antal-Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban. Szociológiai Szemle, 2001. 3. sz. 19-46.

|Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII. Salgótarján, 1987. 157-207.

|Szuhay Péter: Akiket cigányoknak ne-

veznek – akik magukat romának, muzsikusknak vagy beásnak mondják. Magyar Tudomány 1997. 6. sz. 656-675.

|Szuhay Péter: Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. Beszélő, 2002. 7. évf. 7-8. sz. 97-106.

|Szuhay Péter: A holocausttól a pharrajmosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. Élet és Irodalom. 2005. 49. évf. 46. sz.

|Tamás Ágnes: Nemzetiségi sztereotípiák a 19. század második felének magyar élclapjaiban. In: T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidas Judit (szerk.): A humor dimenziói. Budapest, Tinta Kiadó, 2010. 201-208.

|Tóth Péter: A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. Pécs, Bölcsész Konzorcium, 2006.

|Tóth Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): Pillanatképek a romák múltjából. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37-44.

|Török Emőke: A banauszától a bérmunkáig – változások a munka értelmezésében. Szociológiai szemle, 2009. 4. sz. 43-67.

|Wislocki Henrik: Cigányok. In: Pallas Nagy Lexikona IV. kötet. Külön melléklet. Budapest, 1893. 13.

Zsidó tematikájú irodalom

- |Jean Améry: Túl bűnön és bűnhődésen. Budapest
- |A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet (szerk. Randolph L. Braham, Kovács András) Budapest, 2015.
- |Randolph L. Braham: A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon. Budapest, 2003.
- |Hannah Arendt: Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról. Budapest.
- |Bárdos Katalin – Kardos Péter (szerk.): Diszkrimináció és üldöztetés: Hatások és következmények. Konferencia, Budapest, 2000. november 10-12. Budapest, 2001.
- |Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Budapest. 135-294.
- |Tadeusz Borowski: Kövilág. Budapest, 1971.
- |Braun Róbert: Holocaust, elbeszélés, történelem. Budapest
- |Dalos György: A körülmetélés. Budapest, 1990.
- |Ember Mária: El a faluból. Budapest, 2002.
- |Helen Epstein: Children of the Holocaust. New York, 1988.
- |Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok. Medvetánc, 1985/2-3. 129-144.
- |Fenyvesi Katalin: Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe. Budapest, 2010.
- |Christian Gerlach – Götz Aly: Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása. Budapest, 2005.
- |Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 2001.
- |Milton E. Jucovy: A pszichoanalízis hozzájárulása a Holocaust tanulmányozásához. Thalassa 1994/1-2. 12-31.
- |Kádár Zoltán – Vági Gábor: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése. Budapest, 2005.
- |Karády Viktor: Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiaiájából 1945 után. Budapest. 2002.
- |Karády Viktor – Vári István: Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban. Világosság 1989/6. 453-458.
- |Karsai László: Kirekesztők. Antiszemita írások 1881-1992. Budapest
- |Karsai László: Holokauszt. Budapest, 2001.
- |Kertész Imre: Kaddis a meg nem született gyermekért. Budapest, 2002.
- |Kertész Imre: Sorstalanság. Budapest, 1975
- |Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. [szerk.] Karády Viktor
- |Kovács András: Zsidó és nem zsidó vegyes házasságok a második világháború után született generációban. Világosság. 1990/9.
- |Zsidóság, identitás, történelem. (szerk. Kovács M. Mária és mások) Budapest, 1992.
- |Kovács András: Zsidók a mai Magyarországon. Budapest, 2002.
- |Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. Múlt és Jövő. 2003/3. 5-34.
- |Kovács Éva – Vajda Júlia: Mutatkozás: zsidó identitás történetek. Budapest, 2002,
- |Kövér György: A tisztaeszleli dráma. Budapest, 2011.
- |Magyar emlékművesek. Tanulmányok a KÚT pszichoterápiás rendelő gyakorlatából: holocaust túlélők és leszármazottaik terápiája (szerk. László Klári) Budapest, 1995.
- |Liska Márton: A holokauszt mint társadalmi traumatizáció. Múltunk, 2006/3.
- |Liska Márton: Magyar zsidó identitáske-resés 1945 után. Múltunk 2009/1.
- |Papp Richárd: Van-e zsidó reneszánsz? Budapest, 2004.
- |Papp Richárd: Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Budapest, 2009.

|Prepuk Anikó: A zsidóság Közép- És Kelet-Európában. Debrecen, 1997.

|Primo Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek. Budapest, 1990.

|Gabriel Rosenthal: Nemzetiszocializmus és antiszemitizmus a generációk közötti párbeszédben. Thalassa. 1994/1-2.

|Szabó Róbert: A kommunista párt és a zsidóság. Budapest

|Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra. (szerk. Szalai Anna) Budapest, 2009.

|Vajda Júlia: 1956 – ahogy azt a soá túlélői elbeszélnek. Beszélő, 2006/10.

|Varga László: „Zsidókérdés” 1945-1956. Világosság 1992/1.

|A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai. Konferencia. (szerk. Virág Teréz) Budapest, 1998. november 13-15. Budapest, 1999.

|Virág Teréz: „Mély kútba tekinték...” Válogatott tanulmányok. Budapest, [2001]

|Dina Wardi: Emlékmécsesek. A Holocaust gyermekei. Budapest, 1995.

URL:

<http://zsidóság.haver.hu>

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszag_i_zsidok_a_szamok_tukreben

<http://www.csillagoshazak.hu/>

<http://www.holokauszmagyarorszagon.hu/>

<http://regi.sofar.hu/hu/node/13264> (Zsidótörvények 1790-1946)

<http://www.degob.hu/>

Co-funded by the Rights,
Equality and Citizenship (REC)
Programme of the European Union

„Ez a kiadvány az Európai Unió Igazságügyi Programjának támogatásával készült. A kiadvány tartalma a szerző nézeteit tükrözi, és az Európai Bizottság nem tehető felelőssé az abban foglaltak bármilyen felhasználásáért.”

Jelen kiadvány nem feltétlen tükrözi az EVZ Stiftung és a Nyílt Társadalom Alapítványok véleményét.

A tartalomért a szerzők vállalják a teljes felelősséget.

A kiadvány részben az EVZ Stiftung és a Nyílt Társadalom Alapítványok támogatásából valósult meg.

